

Hieman *heidestä*

JORMA KOIVULEHTO

Itämerensuomen *heisi*-kantaisten sanojen etymologiset ja semanttiset suhteet ovat jääneet toistaiseksi jossain määrin hämäräksi. Suomen kannalta katsellen kyseessä on kolme ryhmää, jotka nykyisessä kielitajussa eivät liity yhteen:

1) Pesye, jonka lemmana SKES esittää verbin *heitiä* 'kukkia (ruis, ohra)', nominina tähän kuuluu mm. *heide*, *heiteen* 'vilja- ja heinäkasvien kukka, kukinta' (Satakunta, Lounais-Häme, vrt. *rukiin heiteen aikana* 'kukinnan aikana'). Sanue on hyvin laaja, siihen luetaan kuuluvaksi myös diftongiton *hedelmä* (= itämurt. *heelmä*, *heilimä*), jonka merkitys on murteissa tavallisimmin jotakuinkin sama kuin *heide*-sanan eli 'heinäkasvien, etenkin rukiin *heilimöivä* kukinto', ja josta taas juontuu itämurteinen johdos *heilimöidä* 'heitiä' (= *hedelmöidä*) jne. Pesyeen nominaalista kantasanaa edustaa viron *õis*, (gen. *õie*) 'kukka', jota voisi suomessa vastata asu **heisi*, *heiden*.

2) Pensaana (lähinnä kuusamakasvien) nimi *heisi*, melkein aina yhdyssanana *heisipuu* (murt. myös *höys[i]* ja vääntymiä *helis-*, *helsi-*, *hersi-* jne.). Sanan merkitys on yleensä 'koiranheisi(puu) (*Viburnum opulus*)', harvoin 'selja' eli 'saksanheisi'; kyseessä voi tällöin olla joko 'terttuselja (*Sambucus racemosa*)' (murteista tietoja vain Vampulasta, Hollolasta ja Sippolasta) tai (Suomessa kai harvemmin kansanomaisena) 'mustaheisi eli mustaselja (*Sambucus nigra*)'. Varhaisissa lähteissä mainitaan myös merkitykset 'paatsama (*Rhamnus frangula*)' ja 'kuusama (*Lonicera xylosteum*)'.

3) Vihdoin *heisi*, *heisimato* 'lapamato', (joskus muukin suolimato, erit.) 'suolinkainen'.

Ensimmäiseen ryhmään lukeutuvien sanojen levikki on laajin: se kattaa suomen ja viron lisäksi ainakin vepsän (*heid'ita*, *heid'itšeb* 'kukkia, esim. ruis, pellava, tuomi'), vatjan (*ed'jitsä* 'heilimöidä, ruis') ja liivin (*ēdrikšā* 'kukkia', *ēdrām* 'kukka'). Ryhmä on siten yleisitämerensuomalainen. Toisen ryhmän pensaanimi esiintyy suomessa, karjalassa, lyydissä ja virossa: karj. *höispuu* (Impilahti), *höipuu* (Suojärvi, Suistamo), aun. *höydöi* (Salmi, Säämä-

järvi) 'heisipuu (*Viburnum opulus*)', lyyd. *höüdüöi* 'heisipuu', vir. *õispuu*, *koera-õispuu*, *iispuu*, *koera iispuu* 'Wasserhölunder (*Viburnum opulus*)', vrt. (Wiedemann 735) *saksamaa õispuu* 'Flieder (*Sambucus nigra*)'. Suomen murteissa tavataan arkistotietojen mukaan (SMSA) osittain peräti kirjavia asuja, lännessä nimenomaan sellaisia labiaalistumia kuin *höys(s)i-*, *höys(s)y-*. Kolmannen ryhmän loismadon nimitys on vain pohjoisitämerensuomalainen. Suomen kirjakielen mukainen ja alkuperäinen *-te*-vartalo *heisi*, *heittä*, *heidet* on – kuten paljolti koko sanakin tässä merkityksessä – nykyään itämurteinen; lännessä sen sijaan *-si*-vartalo on voittanut ja Varsinais-Suomen pohjoisosassa sen kehittymä *höysy*, ja lisäksi esiintyy *höi* (Keski-Karjala). Yhdyssana esiintyy asuissa *heisimato* (lähinnä Pohjois-Karjala, -Savo ja Kainuu, mutta myös Keski-Suomi, Pohjois-Pohjanmaa, Peräpohjola), *höimato* (Sakola), *höys(i)mato*, joskus myös *höylymato*, *höymato*, *höyrmato* (Varsinais-Suomen pohjoisosa, Karinainen), *höykymato* (Lokalahti). Kokonaan labiaalistuneet *-öy-* asut ovat siis lounaissuomalaisia. Karjalasta on kirjattu *höi* 'heisimato', aunuksesta *heiži* (pl. *heižit*, Säämäjärvi) ja *höydö(i)* 'suolimato, erik. heisimato' (Säämäjärvi, Njekkula-Riipuškala) (KKS I 206, 402, 420), lyydistä *heižmado*, *höüd'i(j)äiñe*, *höüdüöi* 'suoli-, lapamato', vepsästä *heiže* (murteittain *hīže*), (gen. sg.) *heišken*, (nom. pl.) *heišked*. (Esiteltyjen tietojen lähteinä SMSA,¹ SKES, SSA:n käsik.; vepsän asu < mksm. **heidēk*, Posti 1962: 413–417). Eräistä muista 'heisimato'-ryhmän merkityksistä lisää tuonnempana.

Ensimmäisen ryhmän alkuperän on selvittänyt Julius Mägiste.² Hän esitti Christian Stangille omistetussa juhlakirjassa (1970) balttilaista alkuperää pe-syeen kantasalle, viron sanalle *õis*, gen. *õie* 'kukka' (saks. 'Blüte'), joka tavataan lähes yksinomaan pohjoisviron murrealueella (VMS II 733). Viron murreasujen perusteella voidaan nähdä, että sana on alun perin ollut *h*-alkuinen. Mägisten mukaan *õis* on balttilainen laina sanasta, jota edustavat liettuan *žiedas* 'Blüte; Ring' ja latvian *ziēds* 'Blüte, Blume' ja joka voidaan palauttaa (kanta)balttilaiseen vartaloon **žaida-* t. **žeida-*. Artikkelissaan Mägiste näyttää (s. 352) ajattelevan aluksi baltt. *ei*-diftongia, mutta artikkelin englanninkielisessä lyhennelmässä (s. 360) hän esittää baltt. lähtömuotoa

¹ Suomen osalta murre tiedot ovat kauttaaltaankin peräisin SMSA:sta = Suomen murteiden sanakirjan arkistosta ja käsikirjoituksesta.

² Tarkkaan katsoen Mägiste ei ole aivan ensimmäinen, sillä jo vuonna 1962 V. N. Toporov ja O. N. Trubatsjev ovat lyhyesti yhdistäneet suomen sanat *heitiä*, *hetiä*, *hede*, *hedelmä* liettuan sanoihin *žydė'ti* 'kukkia', *žiedas* 'kukka' (Toporov – Trubatsjev 1962: 247; ks. myös Sabaliauskas 1963: 116).

**žaida-*. Suomen *ei*-asuisten sanojen (*heitiä* jne.) kannalta on samantekevää, kummasta baltt. asusta lähdetään, sillä myös baltt. *ai* on myöhemmin voinut muuttua itämerensuomessa *ei*:ksi, kuten useat paralleelitapaukset osoittavat (*heinä, reisi* jne.; ks. tuonnempana kohtaa 2c ja Koivulehto 1990:148–150). Viron sanan velaarinen vokaali diftongissa *õi* tuntuisi kuitenkin viittaavan siihen, että originaali olisi ollut nimenomaan baltt. **žaida-*, josta siis aluksi varhaiskantasuomen (vksm.) **šajte* (> sm. **heisi*). Vanhempaa *a*:tahan virossa vastaa joskus muutenkin *õ*, kuten esim. tapauksissa sm. *kalvo* = vir. murt. *kõlu*, sm. *lanka* = vir. *lõng*, sm. *sana* = vir. *sõna* ja sm. *laiho*, murt. *laihvo*, vatj. *laivo* = vir. *lõiv*, gen. *lõivu* 'vero, maksu' (*laiho*-sanan germaanisesta etymologiasta ks. tarkemmin Koivulehto 1976: 44). Vksm. *e* = vir. *õ* olisi sen sijaan tällaisessa *e*-vartaloisessa sanassa oudon tuntuinen.³ Mägiste näyttää kylläkin ajattelevan pikemminkin *ei*-diftongin velaaristumista *õi*:ksi.

Mägisten balttilainen etymologia on ilmeisen oikea; vanhat lainat ovat usein mukautuneet *e*-vartaloisiksi, varsinkin jos ensi tavu on ollut raskas (ts. umpitavu: vksm.**šajte*/**šejte*, ks. esim. Koivulehto 1983: 147). Varmaan itämerensuomen laajaan verbivaltaiseen pesyeeseen ovat vaikuttaneet myös baltin sanueen verbit: vrt. esim. latvian *ziēdēt* 'kukkia; olla kirjava; homehtua' (Fraenkel 1305). En tässä syvenny tarkastelemaan tämän 'kukka'-merkityksisen itämerensuomalaisen pesyeen suhteita, vaan viittaan Mägisten artikkeliin (tietoja myös SKES:ssa, SSA:ssa ja Mägisten viron kielen etymologisessa sanakirjassa).

Mägiste esitti etymologiansa kuitenkin hiukan varauksellisesti. Syynä oli se, että hän ei pystynyt johtamaan kaikkia mainittuihin ryhmiin liitettyjä sanoja balttilaisesta kannasta vaan joutui sen lisäksi olettamaan »omapohjaista, ehkä deskriptiivislähtöistä» pesyettä (**heite-*, **heitä-*, **heüte-*, **häüte-* jne. **het[e]*).⁴ Tällainen deskriptiivinen pesye olisi hänen mukaansa konta-

³ Ajatus, että viron diftongi viittaa vanhempaan *ai*:hin, on peräisin Terho Itkoselta. Itse olen samaa mieltä ja viittaan lisäksi Mägisten omaan ehdotukseen, että vir. *põis*, gen. *põie* 'rakko' voisi olla lainattu germ.**paida*-asusta (ks. tämän kirjoitukseni alaviitettä nro 8). VMS mainitsee myös murreasut *ois*, (*h*)*eis*, *öie*, (*h*)*öie(s)*.

⁴ Hänen tarkkaa kantaansa on tosin vaikea selostaa. S. 358 Mägiste katsoo, että *heisi*-madon sm., aun., lyyd. ja veps. nimitykset on vokaalistsensa vaihtelun takia katsottava alun perin deskriptiiviseksi, s. 359 hän taas sanoo, että kyseiset sanat sisältänevät alun perin saman balttilaisperäisen vartalon kuin 'kukka' mutta ovat sittemmin sekaantuneet kyseiseen deskriptiiviseen kantaan (jota joka tapauksessa edustaisivat sellaiset sanat kuin vir. *heie* 'Faden, Vorgespinst, Flocken, Fasern', sm. *höyty*, *heitale* ~ *hetale* jne., *hede*, *hedelmä* jne.: s. 356, 358). — *Hetaleesta* ks. Hahmo (1988) ja tämän kirjoituksen alaviitettä 11.

minoitunut eri tavoin balttilaisen kannan kanssa. Kaiken selittämistä deskriptiiviseksi hän kuitenkin piti esittämäänsä semanttisesti ja äänteellisesti moitteetonta balttilaista alkuperää huonompana ratkaisuna (s. 358–359). Epävarmuutta lisäsivät varmasti myös *heisipuulle* vanhastaan esitetyt rinnastukset mordvaan, tšeremissiin ja permiläisiin kieliin. Nämä rinnastukset tosin ovat jo sinänsä äänteellisesti huonoja ja Mägisten selityksen jälkeen tietysti yhä heikompia, »erittäin epätodennäköisiä» (SSA).

Myös esittämäni toisen ryhmän *heisipuun*, viron *õispuun* Mägiste yhdisti 'kukkaa' merkitsevään balttilaisperäiseksi katsomaansa ims. sanaan, jota vastaisi siis sm. **heisi* (s. 358–359). (Viron *õispuu* tunnetaan muuten lähes yksinomaan vain saari- ja länsimurteesta; viron keskimurteessa, jossa kyllä *õis* 'kukka', ja erityisesti eteläviron murrealueella on käytössä *lodjapuu*, joka on kirjavironkin nykyinen termi, VMS II 733, I 449.) Minkäänlaista semanttista perustelua Mägiste ei kuitenkaan esittänyt. Kun viron *õis-puu* on todella sananmukaisesti 'kukka-puu', yhdistelmä näyttää kyllä ensi katsomalta selvältä. Koiranheisipuulla (*Viburnum opulus*) on komeat valkoiset kukinnot, litteät sarjaviuhkot, joissa on isot, neuvottomat laitakukat. Juuri noiden suurten laitakukkien takia puuta olisi voitu ruveta nimittämään 'kukkapuuksi'. Villissä luonnossa on tuskin ollut muita puita, joille nimitys olisi sopinut yhtä hyvin; pihlaja ja tuomi ovat tosin hyviä kilpailijoita. Suomessa harvinainen mustamarjainen mustaselja (*Sambucus nigra*) on sekin valkoisine kukintoineen silmäänpistävä; sen lähisukulaisen, tutun punamarjaisen terttuseljan (*Sambucus racemosa*) kellanvalkeat kukkatertut ovat taas näöltään varsin vaatimattomia; paatsaman (*Rhamnus frangula*) kukat ovat niinkään vähäpätöisiä, eikä kuusamankaan (*Lonicera xylosteum*) kukkia voine pitää huomiota herättävinä.

Tuskin tällainen nimenanto silti johtuisi pelkästään kukkien koreudesta. Kukilla lienee ollut jotain varsinaista käyttöarvoa, lähinnä alun perin lääkinnällistä. Lääkintäkäyttöä on ollut tunnetusti varsinkin *Sambucus nigra* -lajin kukilla, nimenomaan niistä valmistetulla teellä (Rautavaara 1980: 106–107; Marzell IV 78). Ja tätä lajia *heisipuun* tarkoittaa jo J. Haartmanilla (1765: I Register B 65 b: »Fläder. Sambucus, nigra. Heisi- eli Seljapuu»; VKS I,557, VKSA). J. G. Bergman (1775: 15) neuvoo »rupuli»-rokon hoidosta: » – – annetan sairalle lämbymäsä The-vedesä, joka tehdän Angerwain kukkaisista (*Spiræa ulmaria*) eli heisipuun kukkaisista (*Sambucus nigra*) Kamfärti pulweria – – » (VKS I557, VKSA). Lääkekasvina käyttöön viittaa myös Tillandzin (1683: D 8a, VKSA) kasviluettelossa *Sambucus hortensis* -lajille (lienee = *Sambucus nigra*, Suhonen 1936: 337) esitetty nimi *Ruusun taudin*

cuckainen, ruotsiksi *Fläderträa*, *Fläär*, *Hylleträa*. Sama nimi samalle lajille esiintyy sittemmin Jusleniuksen sanakirjassa (1745: 320), Gananderin »Kotiapteekissa» (1788: 26: »1/2 luodia Ruusu-taudin kukan marjoja [hyllebär, fläderbär]») ja myös hänen sanakirjassaan (139b).

Balttilaisella puolella ei kyseisiä puita tietämäni mukaan nimitetä liett. *žiedas* jne. 'kukka'-sanalla eikä sen johdoksilla.⁵ Maininnan arvoinen on kuitenkin seuraava käyttötapa, jota ei tietääkseni ole aiemmin otettu argumenttina huomioon: liett. *žiedo* [gen.] *kreidà* 'Flieder- (d. i. Holunder-)kreide, succus sambuci'; *žiedo špýrtus* 'Fliederspiritus, spiritus sambuci' (A. Kurschat IV 2748). »Kukkamehu» ja »kukkaviina» -termejä käytetään tässä siis uutteista, jotka on valmistettu mustaseljan kukista. (Liettuan *kreidà* tarkoittanee oikeastaan tässä samaa kuin liett. *putėšiai*, eräänlaista 'makeaa, vaahtomaiseksi vispattua marjahyytelöä', ks. LKŽ VI 492, X 1123; Fraenkel 680.) Toisaalta: kyseiset liettuan ilmaukset ovat varsin odotuksenmukaisia — onhan mustaseljan kukkien käyttö teeksi (»Blumentee», »kukkatee») yms. tavallista (vrt. Marzell IV, 78). Lisäksi on huomattava, että *heisipuun* keskeisin merkitys näyttää virossakin olevan 'koiranheisi, Viburnum opulus' (VMS II, 733, Saareste IV, 286), ei 'mustaselja' (*Sambucus nigra*). 'Kukkapuu'-nimitykselle ei liioin näytä löytyvän paralleelleja muista kielistä. Alkuperäisenä motivaationa se tuntuu hieman oudolta.

Semantiikaltaan kokonaan toisenlainen on kolmannen ryhmän *heisi* ja *heisimato* 'lapamato (t. muu heisimato)' t. 'suolinkainen', joskus 'kihomato' ja 'jouhimato'. Ryhmän suhde balttilaislähtöiseen 'kukka'-pesyeeseen onkin varsinainen ongelma: näyttää luonnottomalta yrittää selittää suolistoloisen nimitystä suoraan semanttisesta motivaatiosta 'kukka'. Tarkastelen tuonempana erityyppisiä ratkaisumahdollisuuksia.

⁵ Liettuassa *Viburnum opulus* on *pūtinās*, motivaatioltaan valkoisten kukkien mukaan »vaahtoinen» (plur. *pūtos* 'vaahto', Fraenkel 678), latviassa taas *īrbene* yms., ilmeisesti koska sen punaiset marjat ovat metsäpyyden (latv. *īrbe*, saks. *Haselhuhn*) herkkua: vrt. saksan murt. *Hühnerbeere* ja *Haselhühnerbeere* saman pensaan nimenä. Marjoja on käytetty myös syötteinä näitä lintuja pyydystettäessä (Marzell IV 1107). Tästä »syötti»-motivaatiosta voinee nähdäkseni selittyä sekin, että liett. *pūtinās*-sanaa on F. Kurschatin viime vuosisadalta peräisin olevan tiedon mukaan Tilsitin seudulla käytetty myös ongenkoudussa syöttinä olevasta madosta (»ein Wurm als Köder zum Angeln», F. Kurschat 339; muita tietoja ei ole: A. Sabaliuskas). Baltologi Algirdas Sabaliauskas ehdotti aikaisemmin minulle (kirje 14.4.1991) erittäin epävarmana mahdollisuutena, että punaista syöttimatoa olisi ehkä metaforisesti nimitetty heisipuun punaisten marjojen mukaan.

Ennen niitä on kuitenkin vielä syytä tarkentaa *heisi(mato)*-nimityksen leventä ja merkitystä suomen murteissa arkistotietojen pohjalta (Tuula Pitkänen ei sanaa käsittele 1972 valmistuneessa pro gradu -työssään, jonka aiheena ovat lapamadon nimitykset suomen murteissa).

Kirjakielen merkitys '(jonkintyyppinen) heisimato' on lähinnä itämurteinen (esim. *hèittä on sisukset täynnä*, Kiihtelysvaara, R. E. Nirvi; *pitäsik os-taak apteekista matokapselit, jotta saisik nuo heijet lähtemään sisästä pois*, Ilo-mantsi), mutta sana ei sielläkään näytä enää kovin tavalliselta. Lännessä heisimadon nimenä on yleensä *lapamato*, joka jo idässäkin lienee tavallisempi, mahdollisesti kirjakielestä omaksuttuna (tähän tapaan myös Pitkänen 1972: 50; itämurteisia ovat lisäksi erityisesti *alve* erilaisine toisintoineen, jonka sydäneluettua ovat kaakkoismurteet ja Etelä-Savo, ja *pinetti*, joka Pitkäsen kartoituksen mukaan on pääosin pohjoissavolainen).

Länsimurteiden alueella nimitys tavataan etupäässä vain pienellä alueella Varsinais-Suomen pohjoisosassa (Pyhämaa, Kalanti, Laitila, Karjala, Mynämäki, Nousiainen, Lokalahti, Kustavi, Taivassalo, kaikkialla labiaalistuneessa asussa), ja siellä sen merkitys/tarkoite näyttää olevan lähes yksinomaan 'suolinkainen', ei siis 'heisimato'.⁶ : *Höys* = 'suolinkainen, sukkulamato' (Kalanti); *höysy*, 'kastematoa muistuttava mato, joka elää ihmisen sisälmyksissä' (Kustavi) jne. Laitilasta on lisäksi tieto, että *hölymato* on myös 'joughimato, Gordius aquaticus' (ks. myös tuonnempaa kohdasta 2c). *Lapamato* on sielläkin yleiskielisessä merkityksessään. Hieman idempää on vain pari tietoa, Karinaisista (*höüsimato* = 'jokin pitkä, kapea ja ruskea mato', siis 'suolinkainen') ja Humppilasta (*heisi, heisimato*; tarkka merkitys ei käy tiedoista selvästi ilmi). Lisäksi on länsimurteiden puolelta hajatietoja *heisimadosta* vain niiden itämurteisiin rajoittuvalta reuna-alueelta. Eräät ovat vastauksia lapamadon nimityksiä koskevaan v. 1941 tehtyyn kyselyyn: Elimäeltä, Ylivieskasta (»Heisimato on siliää eikä kuin lapamato ja kehittyy eniten koiralla — —»), Paavolasta (»Lapamatoa sanotaan yleisimmin heisimadoksi») ja Karungista (»rihmamainen mato on *heisimato*», kyselyssä ei puhuttu rihmamaisista madoista). Muita tietoja on Padasjoelta (*meitissäkin ol' muutamia semmossia heismatoja*), Utajärveltä (*heisimato* = 'pieni suolimato'. »Joskus h:lla tarkoitetaan pitkää lapamatoa. *hèisimato on niinkun tiuh-tanàuhaa* [= lapamato]»; toinen tieto on simpleksi-asusta: *jòs hevosta elik kòiraa lyöpi luuvvalla perseellen niim paskantaa se aevav vissii_ hèisiä*), Ro-

⁶ Tämä käy ilmi Suomen murteiden sanakirjan arkiston tiedoista, vaikka sanakirjan käsikirjoitus ei sitä eksplisiittisesti mainitsekaan.

vaniemeltä (heisimato = 'ihmisen suolistossa elävä loismato, lapamato, lettimoto') ja Sallasta («Muunlaisesta madosta kuin lettimadosta eli heisimadosta en ole koskaan kuullut mainittavan», kielteisenä vastauksena suolinkaisen nimityksiä koskevaan kyselyyn v. 1950). Lisäksi Tervolasta on kirjattu tieto, jonka mukaan *heisimato* tarkoittaa ilmeisesti samaa kuin edellä Laitilassa mainitsemani *hölymato* eli 'jouhimatoa, *Gordius aquaticus*' («Murteessani en ole tavannut »heisi» sanaa missään muussa yhteydessä, ainoastaan olen kuullut puhuttavan »heisimadosta». *Älä mene siihen lamhin uihman, siin on heisimatoja*»); ks. tuonnempaa kohtaa 2c. — Pientä valkeaa 'kihomatoa' *heisi(mato)* jne. tarkoittanee varsin harvoin; selvästi tähän viittaa Pielavedeltä tullut kuvaus: »*Heisimato* — — sellainen hyvin pieni mato, joita ilmestyy varsinkin lasten peräaukon suulle, jota rupeaa silloin kutkuttamaan.»

Siirryn nyt sanan etymologiointiin.

1a. Voisi äkkiseltään ajatella suolistoloisen saaneen nimensä yksinkertaisesti siitä, että sen karkottamiseen on käytetty heisipuusta saatua lääkettä, eli kaiketi juuri vanhan lääkekasvin mustanseljan (*Sambucus nigra*) kukinnoista saatua uutetta, teetä. Loogisesti suhteen pitäisi tietenkin olla päinvastainen: kasvi saa nimensä taudista, jolla sitä hoidetaan: vrt. esim. *koiso* 'sormessa, ihossa oleva syöpä' ~ *koiso, koisonpuu* '*Solanum dulcamara*', jo ruotsissa vastaavasti *kves* 'blemma, fulslag' ~ *kvesved* »förr använd mot någon av de sjukdomar, som betecknats med *kvesa*» (Hellquist 543); *riisiheinä, riisimarja(t)* jne. riisitaudin lääkkeinä (SKES 789). Mutta kai tautikin voi periaatteessa saada nimensä rohtonsa mukaan. Näin on selitetty itämurteinen heisimadon nimi *alve*, joka olisi ehkä »ollut alkuaan matolääkkeenä käytetyn kasvin nimitys» (vrt. *alvejuuri*); selitys (eli motivaation suunta) on katsottu kuitenkin epävarmaksi (SSA, käsik.).

Johan Haartmanin ruotsiksi kirjoitetussa »Lääkärikirjassa» (1. painos 1759, 2. p. 1765) esitellään paljon matolääkkeitä, ja nimenomaan suolinkaisen lääkkeeksi mainitaan 2. painoksessa mm. » — — Chinamos med *Flädersaft*, hjälper ofta, hälst om man desemellan gifwer af Laxerande Pulvret, *Brakwedsdecocten*, eller andra wid Förstoppning nämnda Laxer- och Purgemedel» ja »At stänka Panacea Fennorum eller Hjärnes Elixir med några droppar Tobaks-Ryss- Hassel- Ask- eller Tryolja på fyrdubbla warma Dukar — —» (1765: 259—260, kursivoinut J. K.). 1. painoksessa Haartmanilla on matorohtoina tarkemmin erittelemättä mm. »Try-Olja» ja vähän myöhemmin »Try-Oljan, *Lonicera Xylosteon*, *Cusain-Ölju*» (1759: 169—170). Näin siis matolääkkeeksi, erityisesti suolinkaisten lääkkeeksi on kirjattu todella sekä *Sambucus nigra* mehu eli »Flädersaft»⁷ — tosin vain lisänä »ki-

niiniseeseen» – että myös paatsamasta, ilmeisesti sen kuoresta, tehty uute («Brakwedsdecocten») ja kuusamaöljy («Try-Oljan, Cusain-Ölju»). Paatsaman kuori on tunnettu ulostuslääke, ja Rautavaara (1980: 114) mainitsee Ikaalisista tiedon, että sitä on joskus käytetty heisimadonkin ajamiseen. Nykymurteista ei ole mainintaa, että heisipuu esiintyisi paatsaman nimenä, mutta vanhin kirjallinen tieto on tällä kannalla: Tillandzin kasviluettelon (Catalogus plantarum 1683: A 3) mukaan »Alnus Nigra S. Frangula» on ruotsiksi *Brackwedh* (eli 'paatsama') ja suomeksi *Coiran CusiPuu /Coiran Höysypuu* (A 3, VKSA), Jusleniuksella on samoin *höysipuu* 'alnus nigra, brakved' (110) ja *coiran höysipuu* 'alnus nigra, trollbärs trä' (47) (lisäyksissä kuitenkin *Koiran Höysipuu* 'viburnum opulus'), samoin Gananderilla (188d): *höysi-puu* 'brakved, alnus nigra, frangula', mihin hän lisää »Se paattama» (VKS I, 807). 'Kuusama'-merkitys on niin ikään tuntematon murteissa, mutta esiintyy muiden merkitysten ohessa Renvallilla (*höysi-puu, koiran h. I*, 109,206) ja myös v. Knorringin kirjoittamassa Vanhan Suomen kuvauksessa (1833: 26: *Koiran höysipuu*; Suhonen 1936: 208). (Toisaalta on huomattava, että paatsaman ja kuusaman nimitykset voivat sekaantua toisiinsa. Tähän viittaa esim. Lönnrotin sanakirjan kuusama-artikkeli.)

Tuntuu kuitenkin väkinäiseltä rakentaa mainitunlaista, jo sinänsä monimutkaista etymologiaa tällaisten yksittäisten tietojen varaan. *Viburnum opulus* -lajista, jota puunnimi melkein aina murteissa tarkoittaa, ei näköjään koskaan ole tehty matolääkettä, eikä *Sambucus nigran*kaan kukista tehtyä uutetta näy mainittavan heisimadon lääkkeenä missään muualla (Haartmanin mainitsee sen varsinaisen lääkkeen lisänä). Toisekseen: tällaista selitystä vastustavat *heisi*-sanana muut merkitykset, jotka tulevat puheeksi tuonempana ja esim. viron *heie*, (gen.) *heide* 'säie, kuitu, lanka; höyty', joka ainakin suomalaisessa tutkimuksessa on jo vanhastaan katsottu tähän kuuluvaksi. Voimme siis – tällä tietoa – sulkea tämän selityksen pois (sellaista ei muuten kukaan ole aiemmin esittänyt).

1b. Korkeintaan voisi ajatella myöhempää, toisin päin (luontevammin) tapahtunutta uudelleen motivoitumista: loismadon nimen vaikutusta puun nimeen, nimenomaan tämän tulkitsemiseen sekundaaristi 'paatsamaksi' tai 'kuusamaksi'. Madon ja pensaan nimethän (tai niiden määriteosat) ovat samanlaisia, jopa identtisiä eri alueilla; vrt. lisäksi aun. *höydöi* = sekä 'heisimato' että 'Viburnum opulus'. Huomattakoon erityisesti, että labiaalistunut

⁷ Haartmanin 2. painoksen rekisterissä on – kuten jo todettiin – »Fläder. Sambucus, nigra. Heisi- eli Seljapuu».

asu *höys(i)mato*, *höysy* (jo Gananderilla *höysi*) esiintyy Varsinais-Suomen pohjoisosassa ja että Varsinais-Suomesta ovat varmaan peräisin myös Tilandzin *Coiran höyssypuu*, Jusleniuksen ja Gananderin *höysipuu* merkityksessä 'paatsama'. 'Paatsamaa' (ja 'kuusamaa') merkitsemään tämä alun perin siis Viburnum- ja vähemmassä määrin Sambucus-lajeja tarkoittanut nimi olisi voinut joutua sen vuoksi, että se yhdistettiin (ehkä vain oppineiden aivoissa) kansanetymologisesti loismatoon, jota ajettiin ulos mm. paatsaman kuoresta tehdyllä ulostuttavalla lääkkeellä. Motivaatio olisi siis tajuttu samaksi kuin esim. karjalan kielestä kirjatussa kasvinnimessä *höiheinä* 'ruohokasvi, jota käytetään matolääkkeenä' (Suojärvi, KKS I, 402).

2. Heisimadon (eri lajien) nimitysten ylivoimaisesti yleisin motivaatio eri kielissä on sen nauhamainen, rihmamainen tai paulamainen muoto. Niinpä heisimadon nimityksenä saksassa on tavallisimmin *Bandwurm* (vrt. *Band* mm. 'side, nauha', *binden* 'sitoa' -pesyettä), eteläsaksassa myös *Nestelwurm* (Adelung III 472; vrt. *Nestel* 'nauha, nyöri, paula, punos'). Ruotsissa samainen mato on *binnikemask* (vanh. r. *binnika* 'side, nauha' ← keskialas. *bindeken* '[pieni] nauha'), Suomen ruotsalaismurteissa myös pelkästään *binnik* (Ahlbäck I 179); ruotsista taas on suomen murteisiin saatu *pintikka* 'naisten päänauha; heisimato' jne., *pintikkamato* 'heisimato', *pinnikkimato*, *pinetti* id. (SKES 570–571). Haartman esittää lääkärikirjassaan suomennoksen »Rihma- eli Lapa-mato» (1759: 167), ja *rihmamato* tunnetaan heisimadon nimityksenä murteistakin Eurajoelta, Rauman maalaiskunnasta ja Pyhärannasta; *rihma* merkitsee tunnetusti myös 'sidettä, nauhaa' ja on vanha laina balttilaisesta 'sidettä' merkinneestä sanasta. *Nauhamato* taas esiintyy »Kymijoen vesistön keskisellä järviolueella sekä Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla» (Pitkänen 1972: 63). Virossa kirjakielen nimitys on lähinnä *paeluss* («nauhamoto»), muita samaan motivaatioon perustuvia nimiä ovat ainakin *lintuss* (*lint* 'nauha'), *lettuss* (*lett* 'Flechte, Geflecht', vrt. sm. murt. *lettimato*), *niituss* (*niit* 'lanka, rihma') (ks. Saareste IV, 256); unkarissa on *galandféreg*, *szalagféreg* (*galand* 'nauhake, kaluuna', *szalag* 'nauha, rihma'). Liettuassa nimenä on ainakin *kaspinuōtis* tai *kaspinuōčius* (LKŽ VI 383, vrt. *kāspinas* 'Band', erit. 'Haarband, Kopfbinde', 'tukkanauha, pääside', Fraenkel 266), venäjässä *lentéts* '(leveä) heisimato, lapamato' (vrt. *lénta* 'Band', 'nauha'), englannissa *tapeworm* jne. Jotkut näistä nimityksistä voivat tosin olla käänöslainoja, tuskin kuitenkaan kaikki, eikä niitäkään olisi varmasti syntynyt, jos motivaatio ei olisi ollut luonteva. Motivaatio esiintyy jo antiikin kreikassa: kr. *tainía* merkitsee paitsi 'nauhaa, pään sidettä (erityisesti voittajalle annettua päänauhaa)' myös 'heisimatoa'. Samat merkitykset ovat lainautuneet itse sanan mukana latinaan: lat. *taenia*.

Suomen *heisimadon*kin motivaatiota kannattaa etsiä samalta suunnalta: vrt. esim. *hèisimato on niinkun tiuhtanàuhaa* (Utajärvi); »Rihmamainen mato on heisimato» (Karunki); SMSA:n murretiedoissa korostetaan joskus, että madot ovat ohuita; tällöin on kyse ehkä kapeasta heisimadosta, itse *lapamatohan* 'leveä heisimato' on nauhamainen sekkin, mutta leveä, tosin samalla myös ohut. Tällaiseen motivaatioon on tutkimuksessa oikeastaan jo viitattukin. Kun nimittäin Y. H. Toivonen kirjoittaa lakonisesti SKES:n *heisi*-artikkelissaan »*heisi, heissi, höisi, höysi, hyösi* 'side, siderihma; lapamato; visva, verivisva', *heisijuuri* 'rihmamainen, lankamainen juurisäie' — — » ja yhdistää tähän mm. viron sanan *heie* (gen. *heide*) jne. 'säie, kuitu, lanka', hän on nähtävästi ajatellut tätä motivaation suuntaa, siis 'siderihmasta' 'heisimatoon'. Päinvastainen suuntahan olisi ainutlaatuinen ja sellaisena peräti epätodennäköinen. Tosin asia on ollut varmaan hankala, koska Toivonen joutuu viittaamaan samalla *heisipuuhun*, joka puun nimenä johtaa hänen mukaansa permiläiskieliin asti. SSA:n käsikirjoituksessa on taas jätetty merkitys 'siderihma' pois (ehkä siksi, että sitä ei kirjakielestä eikä nykymurteista tavata?) ja esitetty merkitykset 'heisimato; hento, rihmamainen kasvi, kasvin osa' ja mainittu samoin *heisijuuri* ja kyseinen viron sana; on kehoitettu katsomaan myös artikkeleita *heisipuu* ja *heitiä*.

Mitä todisteita sitten *heiden* (primaarista) käytöstä '(side)rihma' -merkityksessä voidaan esittää? Lähteissä tämä merkitys on yhtä vanha kuin 'heisimato': Gananderilla on sanakirjassaan (139b) *heisi* 'binnikeband eller masklångt smalt rep, taenia'; v. *höysi*, minkä jälkeen hän esittää vuosien 1781 ja 1782 almanakoista saamansa esimerkit (VKS I 557) *heisi-juuri*-termistä: 1781: (Tätä ruohoa taitaan [lisätä] — —) *sen pitkillä heisi juurilla* 'med dess långa tågfulla rötter', 1782: ([Timotein] juuri on istutaista eli känsäistä ja lujaa caswainda, josta) *monda heisi eli langan laista juurta* 'smala trådliska rötter' (coco corttelin pituisixi syöxy); sitten hän mainitsee esimerkin, jossa sana on 'heisimadon' merkityksessä: *heissi ulos lähti wääsysä* 'binikmasken kom ut i en härfva, i en knippa'. Toisaalta hänellä on (188d) *höysi -sin* 'binikemask i fisk, taenia', *höysimato kalasa, lahnasa, särjesä* 'fasciola intestinalis', (lis. »laitilalaisen» käsialalla) *höysmadot ihmisten vatsas* ja (»laitilalainen») eri lemmänsä lisäksi *höys-liem -men* 'som går af rötsår'. »Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki» -kirjassaan hän (1788: 25; VKS I 807) suosittelee »Binikki (höyssi eli lapa) matoa wasten» tiettyjä reseptejä.

Ganander selittää siis *heisi*-asun tarkoittavan 'sidenauhaa (= binnikeband)' eli/tai 'madonpituista ohutta köyttä' ja selventää merkitystä vielä latinan *taenia*-sanalla, ja tästä merkityksestä hän näyttää (aivan mielekkäästi) johtavan myös almanakkojen *heisijuuren*, mutta myöhemmässä lause-esi-

merkissään hän käyttää sanaa toisaalta 'heisi- eli lapamadon' merkityksessä: 'heisimato tuli ulos yhtenä kimpuna'. Läntisen *höysi*-asun hän taas kirjaa vain merkityksessä 'heisimato'. »Kotiapteekissa» sananmuoto taas on tulkittavissa niin, että *höysi* vastaa *binikkimadon* määriteosaa. On vaikea ajatella, että Ganander olisi itse »keksinyt», eli ikään kuin ruotsin ja latinan sanojen pohjalta takaperoisesti johtanut 'sidenauha'-merkityksen; mitä syytä hänellä olisi siihen ollut?

Renvall kirjoittaa sanakirjassaan Gananderin tapaan: »*heisi* l. *heissi*, sin Ns. *taenia* ligamini apta, *funiculus*, G. Bindfaden, *heisi-mato* taenia in intestinis, *heisi-juuri* radix longa et exilis, filiformis (*höysi*)» ja jatkaa »*heisi-puu* sambucus nigra (*selja-puu*) al. rhamnus frangula?». Simpleksi-asu on hänes-täkin siis (jopa yksinomaan) 'siderihma (= »siteeksi sopiva nauha»), ohut köysi'. *Höysi*-asusta hän kirjoittaa: »*höysi*, in Ns. *taenia* in intestinis e. c. piscium et hominum, G. Bandwurm, al. *höysi-mato*, it. 2. *pus* l. *fluidum* ex ulceribus emanans, G. Eiter, al. *höysi-liemi*, it. 3. *höysi-puu* rhamnus frangula al. viburnum opulus, al. lonicera xylosteum, cfr. *koiran-höysi-puu*.»

Lönnotin sanakirjassa *heisi* käännetään ruotsiksi Gananderin ja Renvallin tapaan vain 'band, binnikeband, bindtråd, merling'. Lisäksi esiintyvät jälleen *heisijuuri*, *heisimato*, *heisipensas* l. -*puu*; *höysi*-asu esitellään Renvallin ja Gananderin mukaisesti. Huomiota kiinnittää Lönnotin (tai hänen apulaisensa) käännös 'merling' (=nykyisin *märbling*). Ruotsin *märbling* 'määrlinki' on hollannista lainattu merimieskielen sana ja tarkoittaa 'kaksisäikeistä lieväkierteistä pellavanuoraa, purjenuoraa' (NS, SAOB). Tuntuu oudolta, että sanakirjan tekijä uskaltaisi käyttää tällaista erityistermiä, jos koko 'siderihman' (*band*) merkitys olisi vain teorioitu. Vanha merimieskieli on tietenkin ollut lähinnä länsimurteista, ja *heisi*-asu loismadon nimenä on lähinnä itämurteinen. Sikäli kuin lännessä on madosta enää käytetty tätä nimeä, se näyttää esiintyneen – ja yhä esiintyy – lähinnä labiaalistuneessa *höysi* yms.-asussa. Joka tapauksessa vielä 1800-luvun puolivälissä kehittyvään kirjakielen on ollut tarjoutumassa *heisi* 'siteen, nauhan' merkityksessä. Näin voi päätellä vaikka siitäkin, että F. W. Rothstenin (1864) latinalais-suomalaisessa sanakirjassa lat. *taenia* on selitetty sanoilla *rihma*, *heisi*, *nauha*, *side*, *wirwe*, *pintilä*, *timppi*, *pääripa*.

Vanhan kirjasuomen todistus yksinään voi tietysti tuntua hieman heive-
röiseltä. Myöhemmät sanakirjatiedothan voidaan tulkita Gananderilta kopio-
oiduiksi, ja hän taas on voinut erehtyä. Toisaalta ei voisi odottaakaan, että
tämäntapainen, kai jo unohtumassa ollut tekninen termi, olisi eksynyt
muuhun painettuun, valtaosaltaan uskonnolliseen tai juridis-hallinnolliseen
tekstiin. Jos epäilemme vanhoja sanakirjoja, joudumme kai hylkäämään ko-

ko joukon sanoja. Sitä paitsi: vanhan almanakan *heisijuuri* -termiä ei ainkaan käy epäileminen.

Suomen nykyisistä murteista ei suoranaisesti 'rihman, nauhan' merkitystä ole tavattu. Sen sijaan on hajatietoja käyttötavoista, jotka ovat sitä lähellä. Sanaa käytetään »hennoista rihmamaisista rakenteista» (SMS: käsikirjoituksen määrittely), varsinkin kasveista tai kasvinosista: 'Hieno kasvi t. [sen] osa, esim. hyvin hieno heinä'; vanhassa koivussa riippuvat oksat *ne o heisiä* (Virrat); *ei sielä* [heinäpellossa] *ok ku jöetai heisiä* [heinä on harvaa], samoin harvasta kylvöksestä (Juva); 'rönsy': [lillukka tekee] *pitkiä heisiä* (Pihtipudas); *se on koerankielikko, jossa niinkun koerankieltä lipottaa veim pinnalla hienossa heijessä kiini* (Hyrnsalmi; *koerankielikko* lienee = 'uistinviita, Potamogeton natans'). Evijärveltä on tieto, että *heisi* on 'juolavehna' (jolla on pitkät vaaleat maanalaiset rönsyt; vrt. vanhan kirjasuomen *heisijuuri*); Lappajärvellä tiedetään, että *heisi* merkitsee 'hämähäkin verkkoa' ja kasvia 'Sparganium natans' (= 'kellupalpakko'), ja sieltä on saatu myös seuraava selitys: »*Heisillä* taas tarkoitetaan murteessamme jotakin hienoa (ohutta), jonka juuri voi paljain silmin nähdä. Jos lanka esim. on harvinaisen ohutta, sanotaan: *on kun heisiä.*» Tähän yhteyteen kuuluu selvästi myös lähinnä Keski-Suomesta tavattu verbi *heisiä* 'olla rispaantunut, kulunut (erit. vaateen reunasta)', »niin että lankoja riippuu» (Petäjävesi). Kuvaavaa on, että toisaalta myös verbiä *heilimöidä* käytetään samassa merkityksessä. — Lienee kiistatonta, että tällaiset esimerkit eivät voi olla 'heisimadon' metaforista käyttöä, vaan heijastavat yhteistä vanhempaa 'rihman, nauhan, paulan' merkitystä, josta tuo loisen nimityskin on saanut motivaationsa. Gananderin selitys sopii tähän ja näyttää siis ilmeisen oikealta.

Kyseisenlaisen merkityksen vanhuutta edellyttää myös mm. viron jo mainittu sana *heie* (etelävirossa *häie*, VMS I 66, II 744), gen. *heide* 'säie, kuitu, lanka' ('ühe sõõrde keerutamiseks vajaline lina v. kanepikiu hulk', Saareste II 312), etelävirossa myös 'kuivuneet ruohon juuret, korrenpätkät': »Faden (zunächst der flockige aus dem Heden- oder Wollenbüschel gezogene, w[elcher] auf dem Spinnrade oder der Spindel versponnen wird), Vorgespinnst, Flocken, Fasern, die sich vom Zeuge abschaben, *häüde*' (d) trockene Graswurzeln, Strohstückchen» (Wiedemann 86); vrt. Saareste I 450, 948, II 312, 593, 735, III 247, 640; eteläviron sanan esiintymät on siis kirjattu ensi tavun vokaaleiltaan poikkeaviksi tai häilyviksi: *äi* (VMS), *äü* (Wiedemann), Saarestella (III 639) lisäksi *öü*. Verrattakoon vielä seuraavia esimerkkejä: *riie on h[eide]le kulunud* (Saareste III 597), *h[eide]d on heina (rohu) juured, aga ära kuivanud* (Saareste III 639). Tähän substantiiviin taas liittyy verbi (Wiedemann) *heiestada, heietada* 'nykiä, vetää tappuroita kuontalosta, purkaa nuo-

raa' (Wiedemann, SKES, SSA:n käsik.). Tämä viron pesye liitetään sekä SKES:ssa että SSA:ssa (käsik.) sanaan *heisi*. Viron asu *heie* sopii hyvin vastaamaan myöhäiskantasuomen asua **heidēk* : **heiteyen*, josta Lauri Posti (1962: 413–417) on edellä jo mainittuun tapaan johtanut 'heisimadon' vepsäläisen nimityksen *heiže* (murteittain *hīže*), (gen. sg.) *heišken*, (nom. pl.) *heišked*. Vrt. sm. *reisi*, *reiden* -asun vastineeseen veps. *reiže*, gen. *reišken*, pl. *reišked* (Posti mp.).

Miksi sitten 'rihma, nauha tms.' -merkitys on nyky(kirja)kielestä hävinnyt? Varmaankin hankalan homonymian takia. Ei olisi ajan oloon ollut mukavaa, että sama sanahahmo olisi merkinnyt myös ikävää loismatoa. Myös sanakirjojen *heisi* – *höysi* -ero voisi kuvastaa homonymian karttamista, jota on ehkä tavattu murteissakin. Esim. saksassa, kuten monissa muissakin kielissä, tilanne on toinen: *Band* 'side, rihma, nauha' motivoituu *binden*-verbistä (kuten *side* kuuluu verbiin *situa*), eikä yhdyssanan *Bandwurm* olemassaolo häiritse *Band*-sanan pysyvyyttä.

Todistelua voi vielä jatkaa: Jos pelkästään merkitys 'heisimato' olisi primaari eli vanhin merkitys, ei etymologiassa päästäisi pitemmälle. Ainakaan balttilaisesta 'kukka'-merkityksestä ei mielekkäästi voi lähteä. Sanaa ei siis voisi liittää vaikeuksitta muuhun *heisi*-kantaan, johon sen kuitenkin on arveltu kuuluvan; myös Mägiste katsoo näin, vaikka ei selitäkään suhdetta semanttisesti. Jäljelle jäisi vain äännesymbolinen motivaatio: sana olisi deskriptiivinen. Se olisi taas odotuksenvastaista, koska ei kai tunneta mitään muuta deskriptiivistä sanaa, jolla olisi tällainen (varhaiskantasuomen) rakenne, siis (C)Vjte.⁸ Jos 'heisimadon' motivaatioksi sen sijaan hyväksytään 'siderihma, -nauha' (*Band*) tms., sanaa voidaan etymologoida pitemmälle.

Mutta onko samasta balttilaisperäisestä kannasta voitu päästä itämerensuomessa yhtäältä 'kukkaan', toisaalta 'rihmaan'? Ja jos on, niin miten? Tarkastelen kahta selitystä.

⁸ Huomattakoon, että *reisi* < **rajte* on vanha balttilainen laina. Viron sanaa *põis*, gen. *põie* 'Blase, Harnblase, (Wiedemann) Gebärmutter' Mägiste vertaa etymologisessa sanakirjassaan (VII 2276) sm. *paita*-sanaan (vrt. erityisesti vir. *looma-põis* 'Amnion, Schafhaut des Fötus' ['sikiökalvo'] ~ karj. *paita*, *paida* myös 'kalvopussi, jonka sisässä sikiö on', *mahapaita*, *-paida* 'mahapaita; sikiötä ympäröivä kalvo, jonka sisällä lapsi joskus voi syntyä', SKES 462), joka on vanha germ. laina. Tämä yllättävä rinnastus tuntuu sekä äänteellisesti että semanttisesti hyvältä. Viron sana edustaisi siis vanhoissa lainoissa usein näkyvää muuttumista *e*-vartaloksi ja velaarisen *õi*-diftongin selitys olisi varmaankin sama kuin viron *õis*-sanassa. Ainakin viron sana olisi siten peräti vanha laina.

2a. Jos lähdemme balttilaisesta 'kukka'-merkityksestä, ei semanttinen siirtymä 'rihmaan' voine saada muuta selitystä kuin vetoamisen tiettyjen kukintojen rihmamaisuuteen tai kukkien rihmamaisiin osiin, lähinnä niiden heteisiin. *Heitminen, heilimöiminen* (itämurteinen asu, muodollisesti = *hedelmöiminen*) on käytössä varsinkin viljakasvien kukkimisesta, ja näillähän heteet ovat rentoja, rihmamaisia, ja juuri niiden näkyminen osoittaa kasvin kukkivan. Tämäntapaista Mägistekin näyttää ajatelleen (vrt. s. 356), vaikka hän esittääkin olettamansa deskriptiivisen sanueen sekaantuneen 'kukka'-merkityksiseen pesyeeseen. Huomattakoon myös, että viron *heie* 'säie' voi esiintyä myös sävyssä 'höyty, hiutale' (vrt. suomen *höyty!*), jolloin sen yhdeksi synonyymiksi tulee viron *helve(s)* (Saareste I 450; VMS I66). Tämän sanan sm. vastine *helve, helpeet* on lähinnä '(kauran) röyhy, (kauran) tähky-lä, suojuslehti, kale', mutta sillä voidaan murteissa joskus tarkoittaa myös muitakin kukinnon osia, jopa heteitä.⁹ Samanlainen tapaus on *ripsu*, jolla murteissa ja lähisukukielissä on yleisesti myös merkitys 'kauran t. heinän kukinto l. helve' ja johon etymologisesti kuuluu myös *ripsu* 'hapsu, tupsu' (SKES 809, 810).¹⁰ Voi myös viitata siihen, että saksassa 'hede' on *Staub-*

⁹ Sen sijaan sm. *heide, heiteen* näyttää murteissa merkitsevän vain '(rukiin, ohran) kukintaa' ja 'siitepölyä', myös diftongiton *hede* näyttää merkinneen vanhemmassa kielessä lähinnä samaa (ks. VKS I, 542). Mutta kun heteet ovat (viljakasvien) kukinnon keskeinen osa, ei selvää eroa 'kukinnan' ja 'heteiden' välillä näytä olleen. Ganander (152b) määrittelee ruotsiksi *hete, heteet* 'råg- korn- ärterblomster som hänga ut' ja jatkaa latinaksi 'stamina & pollen floris cum corolla' = 'kukan heteet ja siitepöly ynnä [niitä ympäröivä] [kukka]kiehkura'. *Hede*-sanon tieteellisen tarkka nykymerkitys on yleisen käsityksen mukaan oppitekoinen, Lönnrotin antama (SSA).

¹⁰ *Ripsu* selittyy sekä äänteellisesti että semanttisesti vanhaksi germaaniseksi lainaksi siitä germ. sanasta (tai sanueesta), jota edustaa nykysaksan *Rispe* 'röyhy (esim. kauran)', kys. *rispe* 'pensaikko' (johdos mys. [*h*]rispahi 'pensaikko') (DWb VIII 1042), ruots. (1) *risp* '(kauran)röyhy', (2) *risp* 'jotain rispaantunutta, kuten vanha vaate, jota on käytetty esim. siteenä, tukkona' («i sht förr använt för förbandsändamål») yms. (ks. SAOB XXII R 2154–2155), nnorj. murt. *rispa* 'röyhy' (Aasen 605; Torp 535). Saksan ja skand. substantiivit palautuvat lähinnä germ. asuun **hrispō(n)*-; germaanisten kielten ulkopuolella pesyettä edustaa näköjään lat. *crispus* 'kiharainen' (ks. myös Kluge – Seebold 602; IEW 938; Torp 535 katsoo, että 'röyhy' jne. voi olla eri kantaa kuin 'pensaikko'). Ims. sanalla **ripse* on lapissa vanha vastine: L *rapsa*, N *râk'sâ* 'kapalo, -riepu' (N myös 'riepu, rätti'), I *ropsa* '(silmä)ripsi, uudin, esirippu', Ko. *röpps* 'uudin, esirippu' (SKES 809; E. Itkonen III 52). Germ. yhtymä *-sp-* (joka lienee alkuperäinen: vrt. latinan *crispus*) on (varhais)kantasuomessa korvattu metateettisesti yhtymällä *-ps-*, koska *-sp-* ei esiintynyt kielessä (vasta paljon myöhemmin se vakiintui sellaisissa lainoissa kuin *vispilä, vispata, raspi, rispaantua* jne.). Sanan *e*-vartaloisuus selittyy samoin kuin *heisi*-sanassakin: se on odotuksen mukainen hyvin vanhassa lainassa, jonka ensi tavu on »raskas», ts. umpitavu.

faden (sananmukaisesti »pölylanka») ja että Wiedemann (674) tuntee ilmauksen *öilme niidid* 'Staubfäden in der Blüthe' (*niit* 'lanka'). Jo latinan sanaa *stāmen* 'luodut loimet; lanka yleensä' on alettu käyttää myös 'kukan heiteitä' merkitsemään. Vertauskohdaksi sopivat myös jo edellä mainitut murteelliset termit *heilimöidä* ja *heisiä* vaatteen rispaantumisesta puhuttaessa.

Toisaalta on kuitenkin todettava, etteivät mainitut tapaukset, ainakaan nimit, oikeastaan ole todisteita kehityssuunnasta 'kukka' > 'rihma', vaan jo alkumerkitys on ollut jokin muu: 'kale', 'röyhy', 'lanka'. Merkityksen kehitys (jos siitä voidaan puhua) on pikemminkin päinvastainen, ja tässä ei ole mitään erikoista. Selitys 'kukka' > 'rihma' (> 'heisimato') ei siis näytä ilman muuta selvältä. Asia olisi toinen, jos olettaisimme, että laina on niin vanha, että balttilaisella originaalilla ei ollut vielä selvästi 'kukan, kukinnon' merkitystä, vaan esim. merkitys 'hede' tai 'röyhy'. Mutta tästä ei ole mitään epäsuoriakaan todisteita, eikä tällainen hypoteettinen merkitys selittyisi luontevasti sanan indoeurooppalaisesta etymologisesta taustastakaan käsin. Baltin sanueen perimmäinen kanta on nimittäin ieur. verbijuuri **gēi-* / **gī-* 'itää, aueta, puhjeta kukoistukseen', joka germaanisella puolella esiintyy merkityksessä 'itää' (vrt. goot. *keinan* 'itää'); sen nominaalijohdoksia ovat mm. mengl. *cīd* = msaksin *kīd* 'itu, nuori vesa', mys. *fruma-kīdi* 'ensimmäinen vesa', mys. *kīmo* > s. *Keim* 'itu' (ks. IEW 355; tästä verbijuuresta olen esityksissäni 1988: 4–5, 1991: 51 johtanut itämerensuomen *itää*-verbin).

Hieman toisenlainen mahdollisuus olisi lähteä latvian vastaavalle *ziēds*-sanelle kirjatusta merkitysvariantista 'ein Weniges, ein kleiner Teil', vrt. erit. *sīena ziēdi* 'die feinen abgebröckelten Teile des Heus', siis 'heinän hienot, murentuneet osat (= »kukat») = 'heinän putu' (Mühlenbach – Endzelin IV 740). Tämäkin tuntuu väkinäiseltä: 'roskista' ei yleensä päädytä varsinaisiin 'siderihmisiin'. *ripsu*-sanalla on kyllä mm. merkitys (murt.) 'kipene, hyvin pieni palanen, vähäinen määrä; havun, heinän tms. kariste' (SKES), mutta 'ripsu' ei kuitenkaan ole samaa kuin 'siderihma', eikä *ripsun* kantamerkitys ole 'kukka'.

Jos tämänsuuntaiset selitykset silti osuisivat oikeaan, olisi semanttinen jakautuminen kahdeksi pesyeksi tapahtunut itämerensuomessa hyvin varhain, koska virossa vain 'kukkaa' merkitsevä sanue on vokaaliltaan velaarinen, (kantasana *ōis*) eikä 'rihma' (johdos *heie*).

2b. Mutta entä jos balttilaisen kannan oletaminen ei välttämättä vaatisi lähtökohdaksi 'kukka'-merkitystä? Liettuassahan sana *zīedas* merkitsee myös 'sormusta' ('Ring an der Hand'), eikä yksin sitä, vaan myös 'muuta ja isompaakin rengasta' ('größerer Ring, Bügel, Reifen'), jopa 'sidepantaa, nidettä' (vrt. Niedermann V 421): *dal̃gio zīedas* 'viikatteen nide', *grē'blio zīedas* hara-

van nide, panta' (Niedermann mp.). Murteista tunnetaan lisäksi johdos *žiedis*, gen. *žiedžio* 'Besenband', eli 'luudan panta, nide, sidevitsa' (Niedermann V 422). Tämä murrekana edustaa samaa balttilaista vartalotyyppeä kuin esim. sm. *e*-vartaloisten balttilaislainojen *lohi* ja *lahti* lähimmät tunnetut vastineet liettuaassa, (m)liett. *lašis*, *-io* 'lohi', liett. *lañktis*, *lañkčio* 'Haspel, Bügel', oik. 'Bucht' = 'taive' > 'lahti' (semantiikasta ks. Posti 1977: 267–268), tai sm. *e(h)*-vartaloisen balttilaislainan *herne* balttilainen vastine liett. *žirnis*, *-nio* id. Kyseinen liettuan merkitys 'Band' = 'side, nide' sopisi semanttisesti *heiden* originaalille: *heisi* 'Band', *heisi-mato* 'Band-Wurm'.

Kysymys on nyt siitä, onko liettuan 'sormus; panta' -merkitys tarpeeksi vanha. Voi kysyä sitäkin, eikö 'panta'-merkitys pikemmin ole 'sormuksesta' kehittynyt nuori yleistys. On aika outoa, että etymologisesti katsoen sama sana on kehittynyt kahteen niin erilaiseen merkitykseen kuin 'kukka' ja 'sormus', jakautunut siis nykykielen kannalta homonyymeiksi. Lieneekö kukaan baltologi selittänyt asiaa? Itse olen löytänyt kirjallisuudesta vain yhden selitysyrittäjän, Buckilta. Hänen mukaansa vanhin merkitys olisi ollut ehkä 'nuppu, silmu' (engl. *bud*), josta toisaalta 'kukka', toisaalta 'kivellinen sormus' > 'sormus yleensä' (Buck 444). Eräänlaisena rinnakkaistapauksena Buck mainitsee ranskan *bague* 'sormus' -sanan, jonka aiemmin katsottiin polveutuvan latinan *baca* 'marja' -sanasta (välittäjänä provensaalin *baga* 'marja'). Ranskan sana ei kuitenkaan sovellu paralleeliksi, koska kyseinen selitys on vanhentunut. Ilmeisen oikein nykyään näet katsotaan, että sana on friisiläisperäinen: vrt. muinaisfriisin *bāg* 'Ring' (< germ. **bauga-* 'Ring [laajassa mielessä]', ks. Gamillscheg 71; Bloch – Wartburg 51). Ei siis tunneta mitään muuta tapausta, josta Buckin selitysyrittäjä saisi tukea. Jos se silti olisi oikea, olisi 'sormuksen' (ja erityisesti 'pannan, niteen'!) merkitys kaiketi sangen nuori, liian nuori *heisi*-rihman balttilaista lähtöä selittämään.

Mikäli pidetään 'kukka'-merkitystä primaarina, on vaikea keksiä 'sormukselle' muitakaan selityksiä. Yhden mieleeni juolahtaneen voinen esittää: *tertium comparationis* olisi sen mukaan 'koriste'. Aivan kuin kukka koristaa kasvia, on sen koriste, koristaa sormuskin kättä, sormeaa, on sen kukka, koriste. Tämänkin selityksen mukaan 'sormus'- ja erityisesti 'panta' -merkitys olisi lainaetymologian kannalta ilmeisesti liian nuori. 'Sormus'-merkityksen nuoruuteen viittaa sekin, että lähisukuisessa latvian kielessä siitä ei näytä olevan mitään tietoa.

2c. Kun johtelu baltista on näinkin hankalaa, on syytä kysyä, eikö 'siderihmaa' merkitsevän sanan takana voi olla kokonaan toinen originaali kuin balttilaisperäisen 'kukkaa' merkitsevän. Jos näin on, kyse on homonymiasista, jota lainasanoissa tunnetusti muutenkin esiintyy. Germaanisella puolelta

löytyykin sana, joka sekä äänteellisesti että semanttisesti soveltuu tarkkaan 'siderihman' originaaliksi. Tarkoitan sanaa, jota edustaa muinaislannissa (= -norjassa) *seiðr* (mask.) 'side, köysi, vyö' ('Band, Seil, Gürtel', vain runojen kenningeissä, mytologisen maailmaa ympäröivän käärmeen kiertoilmauksena), muinaisyläsaksassa *seito* (heikko mask.) 'köysi, nuora, paula' ('Strick, laqueus'), *seit* (*seid*, neutri) 'ansa, paula' ('laqueus'), *seita* (fem.) '(soittimen) kieli', keskiyläsaksassa *seite* (h. mask., fem.) 'köysi, nuora, ansa, paula, kahle, (soittimen) kieli' = nykysaksan *Saite*, muinaisenglannissa *sāda* (h. mask.) 'side, köysi, (soittimen) kieli, (hevosen tms.) riimu' (IEW 892; de Vries 468; Kock 1927: 59; Kluge – Seebold 614; Graff VI 456; Holthausen 266). Misl. asua vastaa germ. vartalo **saiða-*, länsigermaanista (mys., mengl.) heikkoa maskuliinia germ. **saiðan-*, mys. neutria germ. **saiða(z)-*, mys. jne. feminiiniä germ. **saiðo(n)-*. Vanhin asu on varmaan ollut skandinaavista muotoa vastaava germ. mask. **saiða-* (fem. **saiðo* < **saiþā*) = ieur./esigerm. **soi-to-* (fem. **soi-tā*.) Kyseessä on ieur. *-to-/-tā*-johdos ieur. verbijuuresta **sei-* (**sēi-/*sī-*) 'sitoa'. Sanan »vanhin», ts. motivaatiopohjainen merkitys on siten ollut 'side' = 'Band' (IEW 891–892), ja jo alun alkaen se on tietenkin konkreettistunut erilaisina nuorina, pauloina ja nauhoina; nykysaksassa on voittanut '(soittimen) kieli'. Sanalla on muodollisesti tarkka vastine baltissa: liett. *saĩtas* '(kanto)nuora, köysi, lehmän kytkyt yms.'. Samaa pesyettä ovat latv. *saĩte*, *saitis* 'Band, Fessel, Schnur', liett. *siẽtas* 'Strick' ja edelleen ven. *set'* 'verkko'; *t*-johdoksia on muissakin ieur. kielessä (IEW 892; Fraenkel 756, 783).

Germaanista sananalkuista vokaalinetistä *s*:-ää vastaa tämän selityksen mukaan varhaiskantasuomen *š*- (> mksm. *h*-), kuten useissa muissakin esittämissäni tapauksissa; ilmiön selityksestä ks. esim. Koivulehto 1981: 162–164 tai Hofstra 1985: 160–163. Lisäksi ensi tavussa on tapahtunut muutos *ai* > *ei*, kuten useissa muissakin vanhoissa lainoissa, todennäköisesti myös balttilaisperäisessä 'kukka' -sanassa (vrt. lisäksi sm. *reisi* < vksm. **rajte*; *ai* > *ei* -muutoksesta on tunnetusti useita esimerkkejä, ks. erit. Koivulehto 1990: 148–150). Sana on lisäksi mukautunut *e*-vartaloksi, jälleen samoin kuin balttilaisperäinen 'kukka'-sanakin; kuten jo todettiin, tämä on yleistä vanhoissa lainoissa, erityisesti jos ensi tavu on raskas. Germ. originaalista **saiða-* (< **saiþa-*) on näin saatu varhais- t. keskikantasuomeen sana, jonka vksm. rekonstruktioasu on **šajte*, josta myöhäiskantasuomen **heisi* (vartalo **heite-*). Huomattakoon, ettei originaaliksi kelpaa baltin vastaava sana, koska baltin *s*:-n substituuttina pitäisi olla vksm. *s*- eikä *š*-.

Germaanisen sanan merkitys vastaa tarkasti itämerensuomen 'rihmaa, säiettä'. Nykykielistä löytyy aivan yksityiskohtiin menevää vastaavuutta; se

tosin varmaan perustuu vain rinnakkaiskehitykseen, mutta sellaisenakin se osoittaa, miten samanlainen semantiikka on pohjimmiltaan kyseessä. Niinpä suomen murteista on pari (jo edellä puheeksi tullutta) tietoa, että *heisimato* on joskus myös = 'jouhimato' (*Gordius aquaticus*): *Hölymaro ovas semssi kleinei* (= ohuita) *ko veres* (vedessä) *o* (Laitila); *Älä mene siihen lamhin uihman siin_on heisimatoja* (Tervola). Sama merkitys tavataan germ. sanan edustajalla Tirolin murteessa: *Soate* 'Saitenwurm' (Pustertal; Schatz 501, 310), ja onhan jouhimatojen luokasta (Nematomorpha) tieteessä käytetty termikin saksassa *Saitenwürmer* (vrt. kr. *nēma, nēmatos* 'lanka'; itse *Gordius aquaticus* -lajin kansanomaisen nimitys on tavallisemmin *Wasserkalb*). Saksan reiniläismurteista taas tunnetaan *Saite* mm. käytössä 'Holzfasern, die dem nicht glatt abgerissenen Holz anhaften' (RheinWb. VII, 703, tähdennys J.K:n). Pielavedeltä on yksinäinen tieto, jonka mukaan »*Tytön suu heisii* (valuu sylkeä) *kun sille hampaita teköö* (tytön suusta valui kinaa, »heisiä»)», ja samasta ilmiöstä on Kalajoella sanottu, että lapsi *hopijalankaa keherää*. Tämä vastaa semanttisesti reiniläismurteista tavattuja verbijohdoksia *saiteln, saitern* 'das Mundwasser ungewollt fließen lassen, seibern' (= 'valuttaa sylkeä, kuolata') ja *saiten: de Kuh es om S.* = 'seilartiger Schleim fließt ihr vor dem Kalben aus dem Uterus' (siis: lehmä »heisii»: sen kohdusta valuu köysimäistä limaa ennen poikimista, RheinWb. mp.). – Tähän yhteyteen ei ehkä sen sijaan kuulu Gananderin sanakirjan ja sen seuraajien *höysi* t. *höysiliemi* 'mätähaavoista valuva visva', viron *õis-vesi* id. (näistä ks. tuonnempana kohta 3).

Germaaninen etymologia selittäisi senkin, miksi 'kukka'-pohjainen verbi-*pesye* ilmaisee suomen murteissa lähes yksinomaan heinäkavien kukintaa, heilimöimistä. Balttilainen originaali ei ole tällä tavoin rajoittunut, ja virosakin *õis* monine johdoksineen viittaa kukkiin ja kukintoihin yleensä, myös suuriin ja värikkäisiin. Suomen puolella merkityksen kaventumiseen on voinut vaikuttaa homonyyminen germaanisperäinen *heisi* 'rihma'. Tämäntapainen semantiikka liittyy näet helposti viljakasvien rihmamaisiin kukintoihin, kuten edellä todettiin (ks. 2a). Suomen *heitminen* olisi siten tulosta kahden erikantaisen *heiden* sekaantumisesta toisiinsa.

2d. Todettava on vielä, että suomen kannalta kaikkein luontevin ratkaisu saataisiin, jos myös *heisipuun* (*Viburnum*) nimessä voitaisiin katsoa olevan sama germaanisperäinen *heisi* 'Band' kuin *heisijuuressa* ja *heisimadossa*. Viron (saari- ja länsimurteisen) pensaannimen liittyminen 'kukkaan' olisikin silloin kansanetymologiaa ja balttilaisperäiseksi jäisi vain tuo 'kukka' ja siihen liittyvä *pesye* (*heitiä* jne.). Tällainen ratkaisu suorastaan tyrkyttäytyy, kun Grimmin suuressa sanakirjassa (DWb I 1101) lukee *Bandwurm* 'taenia,

dünner und langer wurm im eingeweide' (siis = 'heisimato') ja *Bandzweig* 'viburnum' (= 'heisipuu'). Tämä edellyttäisi lähinnä kuitenkin, että *heisipuu* olisi alun perin tarkoittanut *Viburnum opulus* -lajin lähisukulaista, *Viburnum lantana* -lajia, villaheittä, sillä juuri tämän lajin oksat ovat sitkeitä mutta taipuisia, ja siksi ne ovat soveltuneet siteiksi, pauloiksi, vitsasrenkaiksi jne. (Marzell IV 1092–1094). Tämä oksien ominaisuus ja siihen perustuva käytötapa näyttääkin saksan murteissa olleen *Viburnum lantana* -lajin nimitysten yleinen, ehkä tavallisin, motivaatio. Tällaisia nimiä ovat esim. *Schlinge* ('köynnös, paula, nauha, ansa', *schlingen* 'kietoa, punoa, sitoa'), *Wegschlinge*, *Schling(en)baum* yms., *Bandstrauch*, *Bügelholz* (*Bügel* 'sanka, rengas, silmukka'); oppitekoinen *lantana*-nimikin juontuu pensaan oksien taipuisuudesta (ks. Marzell mp., ks. myös DWb IX 723, 728: *Schlingbaum*, *Schlinge* 'Viburnum lantana'). Näin *heisipuu* rinnastuisi täysin *heisijuuri*-termiin; se olisi puu, jossa on rennot, taipuisat oksat: »vanhassa koivussa riippuvat oksat *ne o heisiä*», kuten edellä todettiin Virroilta ilmoitetun. Villaheisi ei kuitenkaan kasva nykyään Suomessa muuten kuin koristepensaana, ja tuskin Baltiassakaan. Käytettävissä olevien tietojen mukaan kansanomaisen *heisipuu* 'Viburnum' tarkoittaa siten aina koiranheittä eli *Viburnum opulus* -lajia. (Tosin siitäkin on paremman puutteessa tehty vitsasrenkaita [vir. *võru*]: »parema puu puudusel tehti õ[ispuu]st vahel korvivõrusid» [tieto Väन्द्रasta »ja muualta»], Saareste III 285.) Toisaalta: kivi- ja vielä pronssikaudellakin ilmasto oli lämpimämpi, joten norjaoksainen villaheisi, joka nykyään on yleinen Keski-Euroopan kalkkipohjaisilla mailla (Marzell mp.), on kenties tuolloin kasvanut pohjoisempanakin, jossakin kantasuomalaisen asuinsijoilla. Tähän kysymykseen kai paleobotanistit eivät pysty vastaamaan. Silti selitys olisi yksinkertaisuudessaan vakuuttava – sillä ehdolla, että balttilaisen etymologian mahdollisuutta ei pensaanimessä tarvitsisi ottaa lukuun.

3. Viimeksi täytyy tarkastella vielä edellä vilahtanutta vanhojen sanakirjojen termiä *höysi(liemi)* 'mätähaavoista valuva visva'. Gananderin sanakirjassa (188d) on *höysimadon* jälkeen »laitilalaisen» käsialalla kirjoitettu hakusana (VKS I 807) *höys-liem -men* = 'som går af rötsår', ja Renvall ja Lönnrot mainitsevat myös simpleksin: (Rennv.) *höysi*, in Ns. (paitsi 'heisimato' myös:) »it. 2. *pus* l. *fluidum* ex ulceribus emanans, G. Eiter, al. *höysi-liemi*, it.», (Lönnr.) *höysi* — — 2) 'var, blodvar', *höysiliemi*, *-liemen* 'var, blodvar'. Termillä on vastine virossa: *õis-vesi* 'Jauche, gährendes [sic!], blasiges Wasser, Lympfe aus Wunden' (siis 'paiseista valuva visva, kuohuva, kupliva vesi, haavoista valuva neste', Wiedemann 735), 'haavast eralduv vedelik' (VMS II 733; sanan levikki rajoittuu pohjoisviron murrealueelle). Suomen sana lienee Lounais-Suomen vanhoja virolaisuuksia, sitä ei tunneta nykymurteista mis-

tään. Viron sanassa näyttäisi piilevän *õis* 'kukka', sillä 'kukkaa' merkitseville sanoilla on eri kielissä vähän samantapaista käyttöä. Jo virosta itsestään tunnetaan ilmaisu ilmaisu *lapse-õied* 'synnytyksen jälkeiset kuukautiset' (Wiedemann 735), samaan tapaan myös liettuan *žiedai* merkitsee myös 'naisten kuukautisia' (oik. siis 'kukat', A. Kurschat IV 2748), samoin käytetään latvian vastaavaa monikkomuotoa *ziedi*, josta edelleen *baltie ziedi* 'valko- vuoto' (Mühlenbach – Endzelin IV, 740). Saksan *Blume* 'kukka' merkitsee niin ikään myös 'menstruaatiota' (DWb II, 160), ja lisäksi mm. 'paiseen vaa- leaa päätä, josta se puhkeaa', kukiksi on sanottu saksassa myös kuplia, jol- laisia muodostuu hopean jalostamisprosessissa (Adelung I, 1087). Toisaalta kyllä juuri totesimme, että ehdottamani germaanisen originaalin edustaja liittyy semanttisesti saksassa mm. liman ja kuolan valumiseen.

Mitä tutkijan käteen on lopulta jäänyt? Ovatko *heiden* monet sykeröt ja solmut auenneet? Tuskinpa täysin. Vuosituhansien kuluessa on tapahtunut sen verran semanttisia siirtymiä, että ei ole helppoa sanoa, selittykö kaikki yhdestä, siinä tapauksessa balttilaisesta, lainakannasta vai onko kantoja alun perinkin ollut homonyymisesti kaksi. Tosin näyttää selvältä, että aina- kin itämerensuomessa on jo varhain tavattu erikseen 'kukka'- ja 'nauha, rihma' -merkityksiset kannat (ks. kohta 2). Kysymys on lähinnä vain siitä, onko kumpikin samaa balttilaista perua vai onko 'rihma' toista, germaanista lähtöä. Yhteistä balttilaista alkuperää puolustaa se, että etymologioinnis- sa kuten muussakin kielihistoriassa mielellään pyritään selittämään erilai- suus sekundaariksi, palauttamaan homonymia siis polysemiaksi, mikä sekun- taas voidaan tulkita toissijaiseksi ja yhden kantamerkitseksen pohjalta kehity- tyneeksi. Toisaalta 'rihman' baltista lähteisiin selityksiin (2a, 2b) sisältyy eräitä lisäoletuksia; ja »rihmaton» selitys 1a on suljettava kokonaan pois.

Germaaninen selitys 2c (ks. myös 2d) on taas kaikin puolin moitteeton, jos yleensä hyväksymme 'nauha, rihma' -merkityksen suhteellisen primaariuden, sen »vika» on yksinomaan se, että joudumme olettamaan 'rihmalle' eri lain- lähdeä kuin 'kukalle'. Toisaalta tällainen olisikin johdonmukaista, koska juuri semanttinen monimuotoisuus on ollut *heisi*-sanojen etymologisen sel- vittelyn esteenä. Juuri sehän pani Mägistenkin olettamaan erityistä deskrip- tiivistä sanuetta, joka olisi sekaantunut balttilaiseen lainakantaan. Jos pa- nemme selitykset paremmuusjärjestykseen, on siis germaaninen selitys ase- tettava ensi tilalle. Kompromissina voi tietysti esittää, että balttilainen ja germaaninen lähtö ovat molemmat yhdessä vaikuttaneet 'rihma'-pesyeen kehitykseen (ks. myös selitystä 2c, sen loppupuolta).

Yksi asia on käynyt riidattomasti selväksi: mitään alun alkaen deskriptiivistä kantaa ei ole syytä olettaa (ei ainakaan diftongiasuisille sanoille). Mikäli emme hyväksy balttilaista lähtöä kaiken selitykseksi, korvaa germaaninen alkuperä deskriptiivisen. Kokonaan eri asia on sitten, että sanat ovat myöhemmin deskriptiivistyneet (vrt. vielä esim. *höyty*), osittain hyvinkin vahvasti. Tämä on aivan odotuksenmukaista: sekä sanueen foneettinen hahmo *h*-alkuineen että sen affektipitoinen semantiikka ovat asiaa edistäneet. Mitä enemmän sanat ovat deskriptiivistyneet, sitä enemmän ne ja niiden merkitykset ovat kietoutuneet toisiinsa. Sitä mukaa sanat ovat voineet myös motivoitua uudelleen.¹¹

Kaiken tarkastelun pohjalta päädyn seuraavaan ratkaisuun. 'Kukka'-merkityksinen pesye (viron *õis*, suomen *heitiä* jne.) on Mägisten selityksen mukaisesti balttilaista lähtöä. Germaanista alkuperää taas on pesye, jonka merkitys on 'Band' eli 'rihma, nauha, säie, heisimato' (suomen *heisi*, viron johdos *heie* 'säie' < **heidēk* jne., ks. kohtaa 2c) ja jonka levikin painopiste on pohjoisitämerensuomessa; siihen on kuitenkin voinut vaikuttaa balttilaislähtöinen pesye, ja toisaalta se itse on voinut erityisesti suomessa vaikuttaa balttilaislähtöisen pesyeen semantiikkaan (ks. kohtia 2a, 2c). Pensaani nimi *heisipuu* jne. vihdoin on kaksiselitteinen: se voi kuulua balttilaislähtöiseen 'kukka'-merkityksiseen pesyeeseen (lähtömerkitys silloin 'kukkapuu'), mutta se-

¹¹ Tällaisesta deskriptiivistymisestä ja merkitysten kietoutumisesta toisiinsa voisivat erityisesti olla näytteenä sellaiset diftongittomat asut kuin *hede*, *hedelmä*, *hetu*, *hetale*, *hetula*, joihin Terho Itkonen kiinnitti huomiotani; huom. lisäksi myös Mägisten tähän liittämä viron (Wiedemann) *ede*, gen. *edeme* 'Spreu, Faser, Flöckchen' (Mägiste I 155). Vaikeaa lienee erottaa etymologisesti kahta ensimmäistä *heitiä*, *heide* -pesyeestä, diftongittomuus lienee siis osoitus sanojen varhaisesta deskriptiivistymisestä; vai olisiko johdos *hedelmä* (vrt. vir. *höierm*, *öierm* = *õis*', Wiedemann 732) kadottanut diftonginsa sanan loppuosan raskaudenkin vuoksi (? < **heidelmä*) ja *hede* seurannut ehkä mukana (*hede* on murteissa kovin harvinainen)? Mikäli *hetu*, *hetale*, *hetula* -sanue (ja vir. *ede*) alun alkaen kuuluisi tähän samaan pesyeeseen, yhteyttä voi verrata *ripsen* ja *ripsun* semantiikkaan (ks. kohtaa 2a ja alaviitettä 10). SMSA:n tietojen mukaan *hetu* 'rimpsu, hapsu' esiintyy vain Etelä-Pohjanmaalla ja Keski-Suomen eteläosassa, Luhangalta kirjatussa tiedossa *hetu*-sanaa käytetään viittaamaan ruo'on kukintoon (Terho Itkonen). Sana voisi olla myös takaperoisjohdos *hetula*-sanasta, joka samoin voi viitata tupsumaisiin kukintoihin. 'Vaateriekaletta' tai 'hapsua' merkitsevien sanojen käyttäminen myös 'röyhymäistä, tupsumaista kukintoa' ilmaisemaan on eri kielissä tavallista (ks. tästä Koivulehto 1971: 28–29). Mutta tällainen 'rimpsu, tupsu' on koko lailla muuta kuin *heisi* 'Band' = 'siderihma'. — *Hetula*, *hetale* on Sirkka-Liisa Hahmon (1988) mukaan nuorehko skand. laina (ks. myös LGL I 99), SSA:n mukaan kyseessä on deskriptiivinen sanue.

manttisesti houkuttelevampi olisi selitys, että sekin olisi lähtöisin alkuaan germaanisesta 'Band'-merkityksisestä pesyeestä. Suomen *heisipuu* kuvastaisi tällöin suoraan alkuperäistä motivaatiota 'Bandstrauch, Schlingbaum', kun taas tulkinta 'kukkapuu' olisi pohjoisvirossa kehittynyt kansanetymologia (ks. kohtaa 2d). Viron *õis-vesi* 'haavoista vuotava neste' on ilmeisesti 'kukka'-pesyettä.

LÄHTEET

- Aasen = AASEN, IVAR, Norsk Ordbog. Christiania 1873.
 Adelung = Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart — — von JOHANN CHRISTOPH ADELUNG. Zweyte vermehrte und verbesserte Ausgabe I—IV. Leipzig 1793—1801.
 Ahlbäck = AHLBÄCK, OLAV, Ordbok över Finlands svenska folkmål I—. Helsingfors 1976—.
 BERGMAN, JOHAN GABRIEL 1775: Neuwo, Yhteiselle Kansalle hyödytyxexi ja Ojenusnuoraxi, kuinga tawalliset kulku- ja tarttuwaiset taudit oikein ja wäällä kustannuksella taitawat estetyxi ja paratuxi tulla. Ensimmäinen Kappale, Rupulista. Turusa.
 Bloch — Wartburg = BLOCH, OSCAR — VON WARTBURG, WALTHER, Dictionnaire étymologique de la langue française. Deuxième édition refondue par W. von Wartburg. Paris 1950.
 Buck = BUCK, CARL DARLING, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago 1949.
 DWb = Deutsches Wörterbuch, begründet von JAKOB und WILHELM GRIMM. Leipzig 1854—1960.
 Fraenkel = FRAENKEL, ERNST, Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg — Göttingen 1962—65.
 Gamillscheg = GAMILLSCHEG, ERNST, Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache. 2., vollständig neu bearbeitete Auflage. Heidelberg 1969.
 Ganander = GANANDER, CHRISTFRID, Nytt Finskt Lexicon (1787). (Käsikirjoituksesta tehty näköispainos I—III.) Porvoo 1937—40.
 GANANDER, CHRISTFRID 1788: Maan-miehen Huone- ja Koti-Aptheeki. Wasasa.
 Graff = GRAFF, E. G., Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache I—VI. Berlin 1834—42.
 HAARTMAN, JOH[AN] JOH[AN]SON 1759: Tydelig Underrättelse, Om de mäst Gångbara Sjukdomars Kännande och Motande. Stockholm och Åbo.
 ——— 1765: Tydelig Underrättelse — — (2. painos) Åbo.
 HAHMO, SIRKKA-LIISA 1988: Hepeneistä hitusiin. — Hahmo, Sirkka-Liisa — Hofstra, Tette — Kylstra, A. D. — Nikkilä, Osmo, Omaa vai lainattua. Itämerensuomen germaanisiin lainasanoihin liittyviä kirjoitelmia 1 (Suomi 143, Helsinki 1988).
 Hellquist = HELLQUIST, ELOF, Svensk etymologisk ordbok. Tredje upplagan. Lund 1939.
 HOFSTRA, TETTE 1985: Ostseefinnisch und Germanisch. Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961. Groningen.
 Holthausen = HOLTHAUSEN, FERDINAND, Altenglisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1934.

- IEW = POKORNY, JULIUS, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg – Göttingen 1959.
- E. Itkonen = ITKONEN, ERKKI, Inarilappisches Wörterbuch I–IV. Helsinki 1986–1991.
- Juslenius = JUSLENIUS, DANIEL, Suomalaisen Sana-Lugun Coetus. Stockholm 1745.
- KKS = Karjalan kielen sanakirja I–.
- Kluge – Seebold = KLUGE, FRIEDRICH, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 22. Auflage völlig neu bearbeitet von ELMAR SEEBOLD. Berlin – New York 1989.
- VON KNORRING, FRANS P. 1833: Gamla Finland eller det fordna Wiborgska Gouvernementet. Åbo.
- KOCK, ERNST A. 1927: Notationes Norrœnæ. Anteckningar till Edda och Skaldediktning, Nionde delen. – Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. 1, 23: 7.
- KOIVULEHTO, JORMA 1971: 'Jäten' in deutschen Mundarten. Helsinki 1971.
- 1976: Vanhimmista germaanista lainakosketuksista ja niiden ikäämisen-tä I–II. – Virittäjä 80 s. 33–47, 247–290.
- 1981: Zur Erforschung der germanisch-finnischen Lehnbeziehungen. – Sovetskoje finno-ugrovedenje 17 s. 161–175.
- 1983: Seit wann leben die Urfinnen im Ostseeraum? – Symposium saecularis Societatis Fenno-Ugricae. – SUST 185 s. 135–157.
- 1988: Alte indogermanische Lehnwörter im Finnisch-Ugrischen. – Ural-Altäische Jahrbücher (Wiesbaden), Neue Folge 8 s. 1–7.
- 1990: Zu den ältesten Kontakten zwischen Ostseefinnisch und Balto-Slavisch. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit / Läänemeresoome keelekontaktid (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61, Helsinki 1990). s. 148–153.
- 1991: Uralische Evidenz für die Laryngaltheorie. – Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 566. Wien.
- A. Kurschat = KURSCHAT, ALEXANDER, Litauisch-deutsches Wörterbuch I–IV. Hrsg. von W. WISSMANN † und E. HOFMANN –. Göttingen 1968–1973.
- F. Kurschat = Littauisch-deutsches Wörterbuch von FRIEDRICH KURSCHAT. Halle 1883.
- LGL = KYLSTRA, A. D. – HAHMO, SIRKKA-LIISA – HOFSTRA, TETTE – NIKKILÄ, OS-MO, Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen I–. Amsterdam – Atlanta, GA 1991–.
- LKŽ = Lietuvių kalbos žodynas I–. Vilnius 1968–.
- Lönnrot = LÖNNROT, ELIAS, Suomalais-ruotsalainen sanakirja I–II. Helsinki 1866–80.
- Marzell = MARZELL, HEINRICH, Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen, unter Mitwirkung von WILHLM WISSMANN I–V. Leipzig 1943–58.
- Mühlenbach – Endzelin = K MÜHLENBACHS Lettisch-deutsches Wörterbuch, ergänzt und fortgesetzt von J. ENDZELIN I–IV. Riga 1923–32.
- Mägiste = MÄGISTE, JULIUS, Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Käsikirjoituksen näköispainos. Helsinki 1982–83.
- MÄGISTE, JULIUS 1970: Estn. (*h*)*õis* 'Blüte' und seine Sippe – ein balt. Lehnwort? – Donum Balticum: to Professor Christian S. Stang on the occasion of his seventieth birthday. (edited by VELTA RÜKE-DRAVINA, Stockholm – Uppsala) s. 352–360.
- Niedermann = Wörterbuch der litauischen Schriftsprache I–V. Bearbeitet von M. NIEDERMANN, A. SENN, F. BRENDER, A. SALYS. Heidelberg 1932–1968.
- NS = Nykysuomen sanakirja.
- PITKÄNEN, TUULA 1972: Ihmisen suolistoloisien nimityksiä. Pro gradu -työ, säilytteiltä Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksessa.

- POSTI, LAURI 1962: Über einige problematische Lautverhältnisse im Wepsischen. — *Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Paavo Ravila (SUST 125)* s. 413–420.
- 1977: Some New Contributions to the Stock of Baltic Loanwords in Finnic Languages. — *Baltistica XIII (Vilnius)* s. 263–270.
- RAUTAVAARA, TOIVO 1980: *Miten luonto parantaa*. Porvoo — Helsinki — Juva.
- Renvall = RENVALL, KUSTAA, *Lexicon Linguae Finnicae — Suomalainen Sana-Kirja I–II*. Aboae 1826.
- RheinWb. = *Rheinisches Wörterbuch, nach den Vorarbeiten von JOSEF MÜLLER bearbeitet von HEINRICH DITTMAYER u.a. I–XI*. Bonn — Berlin 1928–71.
- Rothsten = ROTHSTEN, F. W., *Latinais-Suomalainen Sanakirja Koulujen tarpeeksi*. Helsingissä 1864.
- Saareste = SAARESTE, ANDRUS, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV*. Stockholm 1958–63. Indeks. Uppsala 1979.
- SABALIAUSKAS, A[LGIRDAS] 1963: Baltų ir pabaltijo suomių kalbų santykiai. — *Lietuvių kalbotyros klausimai VI*. Lietuvos TSR Mokslų Akademija (Vilnius). s. 109–135.
- SAOB = *Ordbok öfver svenska språket, utgifven av Svenska Akademien I–*. Lund 1898–.
- Schatz = SCHATZ, JOSEF, *Wörterbuch der Tiroler Mundarten*. Innsbruck 1955.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*.
- SMSA = *Suomen murteiden sanakirjan arkisto ja käsikirjoitus*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Uuden etymologisen sanakirjan käsikirjoitus*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- SUHONEN, PENTTI 1936: *Suomalaiset kasvinnimet. — Vanamon kasvitieteellisiä julkaisuja 7*. Helsinki.
- SUST = *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia*. Helsinki.
- TILLANDZ, ELIAS 1683: *Catalogus plantarum, quae prope Aboam tam in excultis, quam incultis locis hucusque inventae sunt*. Aboae.
- TOPOROV, V. N. — TRUBATŠEV, O. N 1962: *Lingvističeskij analiz gidronimov Verhnego Podneprovja*. Moskva 1962.
- Torp = TORP, ALF, *Nynorsk etymologisk ordbok*. Kristiania 1919.
- Wiedemann = WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN, *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. Zweite vermehrte Auflage. St. Petersburg 1893.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja I–*. Helsinki 1985.
- VKSA = *Vanhan kirjasuomen sanakirjan arkisto*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- VMS = *Väike murdesõnastik I–II, toimetanud VALDEK PALL*. Tallinn 1982–89.
- de Vries = DE VRIES, JAN, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Zweite verbesserte Auflage. Leiden 1962.

Zur Etymologie von fi. *heisi*, *heisi-mato* 'Bandwurm',
heisi-puu 'Viburnum opulus'

JORMA KOIVULEHTO

Schon J. Mägiste (1970) hat gezeigt, daß estn. *õis*, Gen. *õie* 'Blüte' baltischen Ursprungs ist: entlehnt aus balt. **žaida-* bzw. **žeida-* > lit. *žiedas* 'Blüte; Ring', lett. *ziēds* 'Blüte, Blume' (estn. *h-* < *š-* ist noch mundartlich erhalten). Aus dem Finnischen gehört hierher u.a. *heitiä* 'blühen, z. B. von Roggen, Gerste', (dial.) *heide*, Gen. *heiteen* 'Blühen von Getreidepflanzen und Gräsern'. Als gemeinsames frühurfi. Rekonstrukt des nominalen Grundworts 'Blüte' wird wegen des estn. Velarvokals *õ* wohl zunächst **šajte* anzusetzen sein, was somit auf balt. **žaida-* hinweist. Die Entwicklung *ai* > *ei* besonders im Finnischen ist wohl bekannt. Diese Wortsippe ist gemeinostseefinnisch verbreitet. Das estn. Grundwort 'Blüte' entspricht formal der fi. Form *heisi*, Gen. *heiden* 'Bandwurm' (dial. auch 'Spulwurm'), das auch in der Zusammensetzung *heisi-mato* (*mato* 'Wurm') vorkommt. Diese Sippe ist nur nordostseefinnisch (auch im Karelisch-Olonetzischen, Lüdischen und Wepsischen vorhanden, z. T. in verschiedenen Variationen und Ableitungen). Weiter gibt es im Finnischen den Baumnamen *heisi-puu* (*puu* 'Baum') 'Viburnum opulus, Schneeball', selten 'Sambucus racemosa' oder 'Sambucus nigra', 'Roter bzw. Schwarzer Holunder' (in älteren Quellen, vielleicht fehlerhaft, auch 'Rhamnus frangula' und 'Lonicera xylostium'), dem wiederum (west)estn. *õis-puu* 'Viburnum opulus' entspricht.

Es fragt sich nun, inwiefern diese drei Sippen, (1) 'Blüte', (2) 'Viburnum opulus' und (3) 'Bandwurm', etymologisch zueinander gehören. Sind auch (2) und (3) desselben, und dann baltischen, Ursprungs, und wenn ja, wie ist der semantische Zusammenhang zu verstehen? Oder gibt es eine andere Erklärung, vor allem für 'Bandwurm', d. h.: liegt ein Fall von Homonymie vor?

Mägiste hat, wie auch frühere Forscher, den Baumnamen (eigentlich handelt es sich mehr um Sträucher) mit

'Blüte' verbunden: Der estn. Name bedeutet ja wortwörtlich 'Blütenbaum'. Weil es jedoch mehrere Sträucher mit prächtigen Blüten gibt, könnte der Name wohl nur mit einer besonderen, zunächst medizinischen Verwendung der Blüten zusammenhängen. Für diese Deutung könnten die litauischen Ausdrücke *žiedo kreidà* 'Flieder- (d.i. Holunder-)kreide, succus sambuci' und *žiedo spýrtus* 'Fliederspirit, spiritus sambuci' (A. Kurschat) sprechen. Hier heißt also ein Extrakt aus Blüten des Schwarzen Holunders einfach 'Blütensaft (-kreide)', 'Blütenspirit'. Doch bezieht sich der estn. und fi. Baumname normalerweise auf *Viburnum opulus* und nicht auf *Sambucus nigra*. Bei dem estn. Namen könnte es sich also auch um eine volksetymologische Umdeutung (mit entsprechendem lautlichem Anschluß an 'Blüte') handeln (s. unten Punkt 2d).

Das zentrale Problem ist jedoch, wie fi. *heisi*, *heisi-mato* 'Bandwurm' (im Südwesten Finnlands 'Spulwurm') etymologisch zu deuten ist. Eine unmittelbare semantische Entwicklung 'Blüte' > 'Bandwurm' ist nicht leicht vorstellbar. Es müssen deshalb andere Alternativen diskutiert werden.

1. Man könnte vermuten, daß der Eingeweidewurm nach dem Strauchnamen heiße, weil man von dem Strauch ein Heilmittel zur Abtreibung von Würmern gewonnen habe. Doch ist diese Motivationsrichtung ungewöhnlich; normaler wäre das Gegenteil: Die Pflanze heißt nach der Krankheit, gegen die sie verwendet wird. Auch ist nicht bekannt, da die Blüten von *Viburnum opulus* zur Bekämpfung von Würmern verwendet worden wäre, und der Extrakt von den Blüten von *Sambucus nigra* hat ebenfalls kaum dazu gedient. Nur die Rinde von *Rhamnus frangula*, dem Faulbaum, käme in Frage, denn sie hat eine allgemein bekannte abführende Wirkung und ist gelegentlich auch als Wurmmittel eingesetzt worden.

Jedoch ist evident, daß fi. *heisi-puu*, est. *õis-puu* weder ursprünglich noch hauptsächlich den Faulbaum bezeichnet hat. Diese Deutung ist somit offenbar auszuschließen.

Es könnte höchstens mit einer sekundären umgekehrten Motivationsrichtung (vom Wurm zur Pflanze) gerechnet werden: Die in älteren finnischen Quellen angegebene Bedeutung 'Faulbaum' für *heisi-puu*, die sonst unbekannt ist, könnte auf einer (gelehrten) Volksetymologie beruhen.

2. Die bei weitem häufigste Motivation der Benennungen des Bandwurms beruht auf seiner bandähnlichen Form: vgl. dt. *Bandwurm*, dial. *Nestelwurm*, engl. *tape-worm*, schwed. *binnikemask*, (woraus fi. dial. *pintikka*, *pinetti* id.), letztlich aus mnd. *bindeken* 'kleine Binde', lit. *kaspinuōtis* bzw. *kaspinuōcius* (*kāspinas* 'Band'), estn. *pael-uss* (*pael* 'Band, Schnur, dünner Strick', *uss* 'Schlange, Wurm'), fi. dial. *rihma-mato* (*rihma* 'Band, Schnur'), *nauha-mato* (*nauha* 'Band, Schnur') usw. So bereits im Altgriechischen: gr. *tainia* 'Band; Bandwurm', woraus lat. *taenia* mit denselben Bedeutungen. Die Auslegung von fi. *heisi-mato* als 'Band-wurm' wäre somit ohne weiteres einleuchtend.

So hat man offenbar schon in älterer Forschung (Y. H. Toivonen) gedacht: Das finnische etymologische Wörterbuch (SKES) vereinigt unter ein und demselben Lemma *heisi* die Bedeutungen 'Band, Schnur' und 'Bandwurm' (gleichzeitig wird aber auch auf *heisi-puu* 'Viburnum' hingewiesen). In den heutigen Mundarten ist *heisi* als namentlich 'Band, Schnur' zwar nicht bezeugt, aber ältere Wörterbücher seit Ganander 1787 kennen diese Bedeutung (Ganander: »*heisi* binnikeband eller masklångt smalt rep, taenia», Renvall [1826] »*heisi* l. *heissi*, sin Ns. *taenia* ligamini apta, *funiculus*, G. Bindfaden, *heisi-mato* taenia in intestinis» usw.). Vgl. weiter *heisi-juuri* 'lange, dünne Wurzel' (wohl eigentlich 'unterirdischer Ausläufer', fi. *juuri* 'Wurzel'), das in der älteren Schriftsprache und in den Wörterbüchern bezeugt ist, desgleichen die Bedeutungen, die heute vereinzelt in den Mundarten vorkommen: 'dünne Pflanze, dünner, fadenähnlicher Teil einer Pflanze, dünner Zweig (z. B. einer Birke), Ausläufer; Quecke (die Quecke hat lange unter-

irdische Ausläufer); Spinnewebe'. Da man nicht annehmen kann, daß diese heutigen dial. Bedeutungen auf die Bedeutung 'Bandwurm' zurückgehen, muß man folgern, daß *heisi* tatsächlich, wie in Wörterbüchern angegeben, früher 'Band, Schnur u. dgl.' bedeutet hat, denn nur so lassen sich die heutigen Bedeutungen vernünftig verstehen. Vgl. weiter estn. *heie*, Gen. *heide* »Faden (zunächst der flockige aus dem Heden- oder Wollenbüschel gezogene, w. auf dem Spinnrade oder der Spindel versponnen wird), Vorgespinnt, Flocken, Fasern, die sich vom Zeuge abschaben» (so Wiedemann). Diese estn. Ableitung entspricht formell der wepischen Form für 'Bandwurm' (< späturnfi. **heidēk*). Eine relativ alte Bedeutung 'Band, Schnur, Faden' muß somit für das Grundwort fi. *heisi* (< späturnfi. **heite*) anerkannt werden.

Kann nun auch dieses *heisi* 'Band' auf das balt. Etymon 'Blüte' zurückgehen? Man könnte sich theoretisch etwa folgende Möglichkeiten vorstellen.

2a. Die Bedeutung 'Band, Schnur' ist über 'dünner Faden' aus den fadenähnlichen Teilen einer Blüte, bes. aus den Staubfäden einer blühenden Ähre gewonnen worden. Normalweise verläuft zwar die Bedeutungsentfaltung in umgekehrter Richtung (aus 'Faden' wird 'Staubfaden' u. ähnl., nicht umgekehrt), aber man könnte wohl auch an einer Bedeutungsverallgemeinerung wie etwa 'Getreideblüte' > 'dünne, fadenartige Teile der Blüte' > 'dünne Faden, Flocken überhaupt' > 'Schnur' > 'Band' (woraus dann endlich 'Bandwurm') denken. In diesem Fall müßte jedoch mit einer recht frühen Bedeutungsverzweigung gerechnet werden, weil ja im Estn. die velarisierte Form *õis* 'Blüte' und die nicht velarisierte Ableitung *heie* 'Faden, Faser' nebeneinanderstehen.

2b. Man könnte sich denken, daß die Bedeutung 'Band' schon dem balt. Original eigen war: lit. *žiedas* bedeutet außer 'Blüte' auch 'Ring', und in diesem Sinn auch 'größerer Ring, Bügel, Reifen', und es gibt eine dial. Ableitung *žiedis* 'Besenband' (Niedermann). Doch wäre eine Bedeutungsentfaltung über 'Ring' zu 'Band' im Litauischen zu jung, um die ostseefinnische Bedeutung zu erklären.

2c. Da die Erklärungen für *heisi* 'Band, Schnur', Stamm *heite-*, aus dem Baltischen somit auf Schwierigkeiten stoßen, muß man sich nach einem anderen Ursprung des Wortes umsehen. Eine laut-symbolische Genese kommt nicht in Betracht; es gibt keine nachweisbar laut-symbolischen Bildungen unter den alten Wörtern mit der Struktur (frühurfi.) (C)Vjte.

Im Germanischen gibt es ein Wort, das sowohl lautlich als semantisch genau als Original paßt, nämlich die urgerm. Form eines Wortes für 'Band, Strick', dem folgende spätere Formen entsprechen: an. *seiðr* (m.) 'Band, Seil, Gürtel' (nur in poet. Umschreibungen für die Welt-schlange) = germ. **saiða-*; ahd. *seito* (schw.) 'Strick', ae. *sāda* (schw.) 'Saite, Band; Strick, Halfter' = germ. **saiðan-*; ahd. *seita* (f.) 'Saite' = germ. **saiðōn-*; ahd. *seit* (*seid*, n.) 'Schlinge' = germ. **saiðā(z)-*. Die älteste Form war wohl germ. (m.) **saiða-* (fem. **saiðō* < **saiþā*) = idg./vorgerm. **soi-to-* (fem. **soi-tā*). Es handelt sich um eine idg. -to-/-tā-Bildung zur idg. Verbwurzel **sei-* (**sēi-*/**sī-*) 'binden', schon die älteste Bedeutung war somit 'Band (zum Binden), Schnur, Strick'. Das Wort hat eine Entsprechung im Baltischen: liett. *saītas* 'Eimerschnur, Tragband, Strick' (hierzu auch lett. *saīte*, *saitis* 'Band, Fessel, Schnur', lit. *siētas* 'Strick', weiter russ. *seť* 'Netz').

Auch bestimmte Sonderanwendungen auf finnischer und germanischer Seite zeigen (wohl als parallele Entwicklungen) genaue Übereinstimmung: vgl. fi. *heisi-mato* (auch gelegentlich) 'Saitenwurm (Gordius aquaticus)' ~ dt. tirol. *Soate* (= *Saite*) id.; abgeleitetes Verb fi. *heisiä* (gelegentlich auch) 'das Mundwasser ungewollt fließen lassen' (bei einem Kleinkind) ~ dt. rhein. *saiteln*, *saitern* id. und *saiten: de Kuh es om S.* 'seilartiger Schleim fließt ihr vor dem Kalben aus dem Uterus'.

Nach ger germanischen Etymologie hat das germ. Wort ein frühurfi. **sajte* ergeben, woraus später späturfi. **heisi*, Stamm *heite-*; vgl. fi. *reisi*, Stamm *reite-* 'Oberschenkel' aus frühurfi. **rajte*, entlehnt aus balt. **raitā-* > lit. *rietas* 'Oberschenkel' (das entsprechende lappische Wort zeigt noch den unmittelbaren Reflex von frühurfi. **rajte*). Das germanische an-

leutende *s-* ist durch frühurfi. *š-* (> späturfi. *h-*) ersetzt worden, wie in mehreren anderen vom Verf. schon früher behandelten sehr frühen germ. Lehnwörtern (vgl. z. B. Koivulehto 1981, Hofstra 1985). Der Diphthong *ai* ist hier, wie in fi. *reisi* (vgl. oben) und in mehreren anderen vergleichbaren Fällen, später zu *ei* geworden, und der frühurfi. *e-* Stamm kommt oft vor in Lehnwörtern mit schwerer (= geschlossener) erster Silbe. (Das entsprechende balt. Wort kommt als Original nicht in Frage, weil balt. *s-* nicht frühurfi. *š-* ergeben hätte.)

2d. Am einfachsten wäre es nun, auch den Strauchnamen fi. *heisi-puu* 'Viburnum' auf dasselbe germ. Etymon zurückzuführen. Nur müßte angenommen werden, daß der Name ursprünglich nicht (nur) *Viburnum opulus*, sondern (vor allem) die verwandte Art *Viburnum lantana* (Wolliger Schneeball) bezeichnete, denn gerade dieser Strauch heißt ja (im Deutschen) nach der Beschaffenheit seiner biegsamen, zum Binden geeigneten Zweige auch (bes. dial.) *Schlinge*, *Schlingbaum*, *Bandstrauch*, *Bügelholz* usw. (s. Marzell). Zwar wird diese europäisch-vorderasiatische Art heute in Finnland nur als Zierpflanze kultiviert, aber während der klimatisch günstigeren Stein- und Bronzezeit kann der Strauch wohl auch in den Wohngebieten der damaligen Frühurfinnen wildwachsend vorgekommen sein.

Der etymologische Hintergrund der *heisi*-Wörter ist schwierig zu enträtseln. Aufgrund der obigen Erwägungen kommt der Verf. jedoch zum folgenden Ergebnis: Die Sippe um 'Blüte' ist (wie Mägiste vorgeschlagen hat) baltischen Ursprungs; fi. *heisi* 'Band; Bandwurm' stammt dagegen aus dem Germanischen (Homonymie); *heisi-* in 'Viburnum opulus' gehört entweder zur baltischen 'Blüte' oder aber schließlich doch zum germ. 'Band'. Lautsymbolische («expressive, descriptiv») Urschöpfung ist auf keinen Fall primär anzunehmen; sekundär haben jedoch lautliche und semantische Verschiebungen mehrerer Art stattgefunden, weil die Gruppe eben phonetisch und semantisch (Affekt) gegen solche besonders anfällig war.